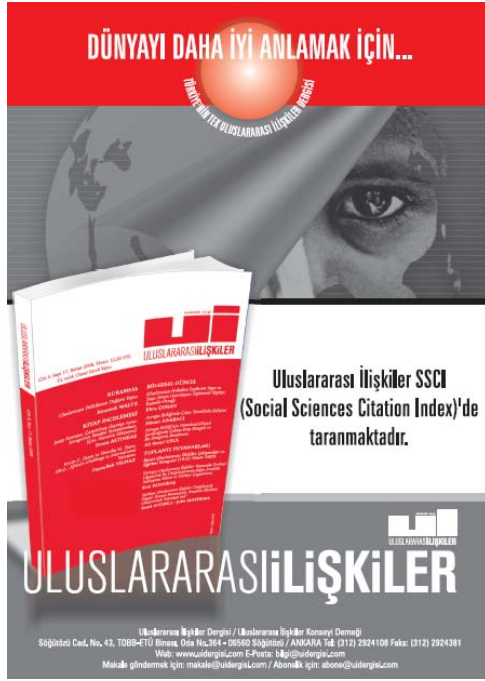


Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com



İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları

Atay Akdevelioğlu

Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler
Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Bu makaleye atıf için: Akdevelioğlu, Atay, “İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 2 (Yaz 2004), s. 129-160.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi

Söğütözü Cad. No. 43, TOBB-ETÜ Binası, Oda No. 364, 06560 Söğütözü | ANKARA

Tel: (312) 2924108 | Faks: (312) 2924325 | Web: www.uidergisi.com | E- Posta: bilgi@uidergisi.com

İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları

Atay AKDEVELİOĞLU*

ÖZET

SSCB yıkılana kadar belirgin bir Orta Asya (ve Azerbaycan) politikası olmayan ve ilişkilerini Moskova üzerinden yürüten İran, SSCB dağıldıktan sonra bir taraftan bölge ülkeleriyle yapıcı ilişkiler kurmaya çalışmış, diğer taraftan da bölgede Rusya'nın başatlığını kabullenir gözükmüştür. Bölge ülkelerinin içişlerine karışmamaya özen gösterse de, İran'ın bölgeyle ilişkileri istediği düzeye ulaşamamıştır. Bu sonuçta, ABD'nin bölge ülkelerine aksi yöndeki telkinleri, bölge ülkelerinin siyasal İslam'ı içsel tehdit olarak görmeleri ve bu tehdidin dış odağı olarak İran'ı algulamaları ile İran'ın kendi ekonomik-teknolojik sınırlamaları etkili olmuştur. Siyasal olumsuzluklara ve ABD'nin baskılarına rağmen İran, coğrafi konumu ve enerji alanında trampa ilişkisine girme arzusuyla, özellikle hidrokarbon kaynaklarına sahip bölge ülkeleri için alternatif transit yolu ve ekonomik işbirliği yapılabilecek bir bölge ülkesi haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran dış politikası, Orta Asya cumhuriyetleri, Hazar Havzası, İslamî dış politika; Türkiye-İran rekabeti.

Foreign Policy of Islamic Republic of Iran towards Central Asia and Azerbaijan

ABSTRACT

While Iran did not have a clearly delineated policy towards Central Asia (and Azerbaijan) during the Soviet period and conducted its relations through Moscow, it tried to develop constructive engagement with the regional states since the collapse of the Soviet Union. At the same time, Iran clearly came to accept the dominant position of Russia in the region. Although it avoided involvement in internal affairs of the regional countries, Iran's political relations with them have not developed into a satisfactory level. In this, American discouragement of the regional countries to enter close relations with Iran, their identification of political Islam as domestic threat and Iran as its external hub, as well as Iran's own economic and technological weaknesses played important roles. Despite these political weaknesses and US pressures, however, Iran, with its suitable geographic location and acceptance of trampa with the energy rich countries, has emerged as an important regional economic partner and alternative transit route.

Keywords: Foreign Policy of Iran, Central Asian republics, Caspian Basin, Islamic foreign policy, Turkey-Iran competition.

* Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

İran'ın Bölgeye Bakışı ve Avantajları

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden ve İran'ın kuzeyinde sekiz yeni devletin (Orta Asya'da Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan; ve Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra, İran için esas ilgi odağı Hazar olmuş, bölgeye yönelik İran dış politikası bu nirengi noktasına göre belirlenmiştir. Tahran'ın bakışıyla, Hazar'ın kıyıdaş ülkeleri ve bu ülkelerin organik bağlara sahip olduğu diğer ülkeler (örn. Afganistan) bir arada değerlendirilir ve birlikte İran dış politikasının 'kuzey' bölümünü oluşturur. Bu nedenle, bu makalede sadece beş Orta Asya ülkesiyle İran'ın ilişkileri ele alınmayacak, Orta Asya terimi Azerbaycan ve Afganistan'ı da içerecek şekilde daha geniş bir bölge için kullanılacaktır.

SSCB'nin Dağılmasından Önce İran'ın Bölgeyle İlişkileri

Tebriz'de Safevi devletinin kurulduğu yıl olan 1501, modern İran tarihinin başlangıcı kabul edilir. Fakat aynı zamanda İran'ın Orta Asya'yla bağlarının kopmasının da miladıdır. Türkistan olarak adlandırılan Orta Asya'da Özbeklerin başat olduğu Sünni hanlıklar ile Azerilerin başat olduğu Şii Safeviler arasında başlayan mezhep savaşları, daha önce organik bağları olan Türkistan ile İran'ı birbirinden koparmıştır.

Öte yandan, Rusların 19. yüzyılda Kafkasya ve Orta Asya'yı işgal etmeleri ve bunu 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmalarıyla İran'a kabul ettirmeleri, İran'ın Azerbaycan'ın kuzeyini kaybetmesinin dışında sözkonusu kopuklukta bir değişiklik yaratmamıştır. Türkmençay Antlaşması bugünkü İran-Kafkasya sınırını belirlemiştir, fakat çizilen sınır ne mezhepsel ne de etnik açıdan anlamlı olmamış ve Şii Azerileri bölmüştür. 1863'te ise Herat'ın Afganistan'a katılmasıyla İran-Afganistan sınırı bugünkü halini almıştır. Sınır mezhepsel temele dayanmakla birlikte Farsi etnik grupları bölmüştür. Son olarak, Rusya'nın 1872'de Hive Hanlığına son vererek Orta Asya'da denetimi tamamen sağlamasıyla birlikte 1900'de günümüzdeki Türkmenistan-İran sınırı da çizilmiştir.¹

1797-1925 arasında İran'ı yöneten Kaçarlar döneminde İran'ın Orta Asya'yla temas etmesi bir yana, Çarlık Rusya İran'da nüfuz bölgesi oluşturarak zaman zaman doğrudan müdahalelerde bulunmuştur. Rusya'da 1917'de rejimin değişmesi de bu dengesiz ilişkiyi değiştirememiştir. Moskova'nın müdahaleleri 1949'da sona erdiğinde, İran bu sefer ABD şemsiyesi

¹ Olivier Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia"; <http://www.soros.org>.

altına girerek SSCB ve Orta Asya'ya tümüyle yabancılaşmış, kuzey sınırında oluşan sanal duvar (SSCB sınırları) nedeniyle bölgeyle bağları kopmuştur.²

Şubat 1979'da Tahran'da iktidara gelen İslamî rejim SSCB'yi "Şeytan" olarak nitelendirerek, SSCB'nin esir tuttuğu Müslümanların uyanışından bahsetmiş, fakat Orta Asya'ya yönelik İslamî kıskırtmaya kalkışmamıştır. Bunun da ötesinde, retorikte bile Sovyet Müslümanları gündemi görece az işgal etmiş, İran dış politikası Basra Körfezi'ne yoğunlaşarak bir bakıma Orta Asya'yı yok saymıştır. 1979'da SSCB'nin Kabil'deki komünist rejimi desteklemek için Afganistan'ı işgal etmesi ve İslamî ideolojiyle güdülenen aşiretlerin gerilla direnişi başlatmalarına da İran'dan beklenen tepki gelmemiştir.³

İran'ın ve özelde Humeyni'nin, devrimin en canlı yaşandığı ve tüm dünyada İran'ın "rejim ihracı" çabalarına karşı endişelerin belirdiği bu dönemde, hemen yanı başındaki 'dinsiz-komünistlerin' esareti altında yaşayan Orta Asya ve Kafkasyalı Müslümanlarla ilgilenmeyerek, büyük kuzey komşusuna karşı statükocu bir politika izlemesinin çeşitli nedenleri vardır.

İlk ve en önemli neden, Tahran'daki rejim açısından ABD karşıtlığının olmazsa olmaz bir nitelik taşımasıydı. Devrim sürecinde, Pehlevi rejimi ile ABD devrimcilerin gözünde özdeşleşmişti. Bunun sonucunda ülkeden sadece Şah değil, onunla birlikte ABD de atılmıştır. Carter yönetimi yeni rejimle uzlaşmak için elinden geleni yapmış, fakat Tahran'ın katı tutumu üzerine Washington da İran karşıtlığını Orta Doğu politikasının ana unsurlarından biri haline getirmiştir. ABD'nin gayretleri sonucunda uluslararası arenada dışlanan İran'ın, katı söylemiyle Batı Avrupalı devletlerle olumlu ilişki kurma olasılığını da o dönemde yitirdiği düşünülürse, dayanabileceği büyük güç olarak geriye sadece SSCB ve Çin gibi komünist ülkeler kalmıştır.

İkinci neden, Eylül 1980'de İran'ın kendisini, Irak'la sekiz yıl sürecek ve yeni rejimin kaderini belirleyecek bir savaşın içinde bulmuş olmasıdır. Savaş sırasında ABD kökenli silahlarına yedek parça bulmakta zorlanan İran, ordusunu yeniden donatmak için SSCB ve Çin silah sistemlerine yönelmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Irak'la da iyi ilişkileri olan SSCB'yle ilişkilerini canlı tutmak İran açısından yaşamsal önemdeydi.

Üçüncü neden, Afganistan'daki Hazaraların durumuyla alakalıydı. Afganistan'da fiili bir özerkliğe sahip olan Şii Hazaralara karşı SSCB'nin izlediği politika ılımlı olmuş ve savaş boyunca Hazara bölgelerinde ciddi çatışmalar yaşanmamıştı. SSCB'nin bu yaklaşımında İran'la ilişkilerini bozmama düşüncesinin mi, yoksa Afganistan'daki askerî stratejinin mi belirleyici olduğu tartışılabilir, fakat İran bu tavrı kendisine uzatılan zeytin dalı

² Ibid.

³ Ibid.

olarak görmüş ve Afganistan'da esas desteklediği grup olan Hazaraları zor durumda bırakmak istememişti.

Dördüncü neden, yüzlerce kilometrelik bir sınırın ardında bekleyen Kızıl Ordu'nun ürkütücü askerî gücünün yarattığı korkuydu. Körfez'de ve ülke içinde rejimi yıkmak isteyen güçlerle mücadele eden Tahran, yakın tarihinde defalarca olduğu gibi, SSCB'nin olası müdahalesine karşı savunmasız kalmıştı. Üstelik, SSCB'nin böyle bir müdahalede dayanabileceği 1921 antlaşmasının yürürlükte olduğu iddiası da çürütülememiştir. Ayrıca, Afganistan'ı işgal eden SSCB, bu tür bir hareketten çekinmediğini de açıkça göstermişti. Son olarak, ABD ile SSCB'nin Tahran'daki rejimin değiştirilmesinde uzlaşmaları ihtimali (uzak olsa da) zihinleri meşgul ediyor, Tahran'da endişeye neden oluyordu.

Beşinci neden, Moskova'nın denetiminde hareket eden İran komünist partisi Tudeh'le ve genelde tüm sol örgütlerle yeni rejimin kurduğu özel ilişkiydi. Yeni rejim, devrimi İslamcılarla birlikte gerçekleştiren solculara karşı 1979-1983 döneminde (en sona Tudeh'i bırakmak kaydıyla) tasfiye politikası izledi. Sol grupların üyesi olan ve çoğu da etnik bir azınlığa mensup bulunan binlerce İran vatandaşı, "Moskova'nın emri doğrultusunda İslam devletini yıkmak ve İran'da SSCB'nin uydusu olacak komünist bir devlet kurmak" suçundan idam edildi. Bu gelişmeler olurken, İran'da sol grupların iktidarı ele geçirecek güce sahip olmadıklarını gören ve mevcut İslamî iktidarın ABD karşılığını önemseyerek bu durumu tehlikeye atmak istemeyen SSCB, Tahran'daki yeni rejime zeytin dalı uzatmaya devam ederek, ülkedeki sol grupları desteklemeyi en alt düzeye indirmişti. Bu da Tahran'da SSCB'ye karşı olumlu bir hava estirmişti.

Son olarak, yeni rejiminin kullanabileceği (veya ilgisini çekebilecek) Kudüs, Kerbela, Kâbe gibi sembollerin Orta Asya'da bulunmaması İran'ın politikalarında etkili olmuş, devrimi ateşleyen bu semboller doğal olarak yeni rejimin dış politikasındaki öncelikleri de etkilemiştir.

İran'ın SSCB'yle ilişkilerini iyi tutmasını gerektiren yukarıda sayılan nedenlere eklenebilecek çok sayıda başka nedenin varlığına rağmen, İran-SSCB ilişkileri devrimin başından itibaren aynı düzeyde seyretmemiştir. Aslında savaş süresince SSCB'nin İran'ı Irak'a tercih ettiğini söylemek de mümkün değildir. Ayrıca, SSCB İran'ın Orta Asya'ya yönelik olası girişimlerinden daima endişe etmiş ve anti-komünist niteliğinden ötürü Tahran'a hep mesafeli kalmıştır. Aynı tutumu, ideolojik nedenlerle İran da takınmıştır. Üstelik İran'ın SSCB Müslümanlarına yönelik faaliyetleri de hiç olmamış değildir. Örneğin İran'da Türkmence yayın yapan bir radyoyla devrimin temel ilkeleri sınırın diğer tarafındaki SSCB vatandaşı Türkmenlere anlatılmaya çalışılmış, SSCB'den kaçan İslamcılara ev sahipliği yapılmıştır. Fakat bu yönde sayılabilecek tüm faaliyetler sınırlı ölçekte ve istisna kabul edilebilirler. Esas olan, İran'ın bu dönemde Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik özel bir yaklaşımının olmadığıdır.

İran-SSCB ilişkileri İran-İrak Savaşının bitiminden sonra daha olumlu ve istikrarlı bir seyir izledi. SSCB Dışişleri Bakanı Eduard Şevardnadze'nin Şubat 1989'da Tahran'ı ziyaret ederek Humeyni'yle görüşmesiyle doruğa çıkan Moskova-Tahran arasındaki güvenlik temelli ilişkiler, İran'ın kuzey komşusundan herhangi bir tehdit algılamadığını; Moskova'nın da İran'ın elindeki İslam kartından endişe etmediğini ortaya koydu. Fakat SSCB'nin kaosa giden iç siyasal gelişmeleri nedeniyle bu 'balayı' kısa sürdü.⁴

SSCB'nin Dağılmasının Ardından İran'ın Bölgeye Yaklaşımı

SSCB döneminde statükoyu korumak isteyen ve özellikle bu ülkenin iç işlerine müdahaleden kaçınan İran'ın 1991 sonrasında bölgeye yaklaşımını belirleyen üç temel faktör vardı. Asıl belirleyici unsur İran'da 1989'da başlayan değişikliklerdi. 1979'da bölgesel dengeleri alt-üst eden İran'daki rejim değişikliğinin ardından, İran dış politikası revizyonizme kaymış ve Tahran tüm komşuları tarafından bir tehdit olarak algılanmıştı. Bu algılamının haklı nedenleri de olmuş, özellikle Basra Körfezi'nde İran rejim ihracına çalıştığını gizleme gereği dahi duymamıştı.⁵

Bununla birlikte, İran'ın bölgesel dış politikası 1989-1991 döneminde belirgin bir dönüşüm sergileyerek, revizyonizmden uzaklaşıp, hem iç politika hem de dış politikada köklü değişiklik içine girdi ve rejim ihracı anlayışını terk etti. Bundan sonra İran'ın içerideki önceliği ekonominin yeniden inşası oldu ve buna paralel olarak da bölgesel istikrara yönelik uzlaşmacı bir dış politika yaklaşımı geliştirdi. Humeyni'nin ölmesi ve Rafsancani'nin devrimci anlayışı terk etmesiyle ortaya çıkan bu dönüşüm henüz gerçekleşmişken, kuzey komşusu SSCB'nin parçalanması sonucunda bir anda İran'ın kuzeyinde çok sayıda yeni devlet bağımsız oldu. Bu ortamda, İran'ın Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik politikası başından itibaren belirgin biçimde ideolojiden arındırılmıştı. Bunun yerine ulusal çıkar ve güvenlik kavramları temel politika tercihlerini belirledi. Dış politikadaki bu ideolojiden ulusal çıkara kayma ve dönüşüm, 1990'larda İran'ın genel dış politikasında da belirginleşerek, Hatemi'nin 'uygarlıklar arası diyalog' söylemiyle hızlandırıldı. Bu yeni anlayış hiçbir yerde Orta Asya'ya yönelik politika kadar netleşmemiştir. İran açısından bakıldığında Orta Asya yeni dış politika doktrinini hayata geçirebileceği "temiz bir sayfa" olarak değerlendirilmiş, işbirliği ve uzlaşma üzerine kurulu ilişkilerin ortaya çıkması için gayret gösterilmiştir.⁶

1979'dan sonra İran'ın uluslararası arenadaki dışlanmışlığının Tahran'da yarattığı huzursuzluk da bu açılımda etkili olmuştur. Bu huzursuz-

⁴ Shireen T. Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", *Journal of International Affairs*, Cilt LVI, No 2, Bahar 2003, s. 135.

⁵ Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

⁶ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 133-139.

luk esas olarak 1989'dan sonra hissedilmeye başlanmış ve Rafsancani ile halefi Hatemi'nin dış politikayı yeniden inşa çabalarının önündeki önemli engellerden biri olmuştur. Bu nedenle İran, Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarını uluslararası yalnızlığını kırabilmek için bir fırsat olarak görmüştür.⁷

Son olarak, İran'ın güvenliğe yaptığı vurgudan da bahsedilmelidir. 1979'da kurulmasından hemen sonra, hem içeride hem dışarıda var olma savaşımı veren yeni rejimin dış politika algılaması güvenlik temeli üzerine kurulmuştu. Bu çerçevede, İslamî ideoloji ihracı çabalarını da rejimin yaşayabilmek için geliştirdiği bir nevi savunma mekanizması olarak görmek de mümkündür. Basra Körfezi başta olmak üzere, İran'ın ilgisini yoğunlaştırması gereken bölgelerin ardından gelen Orta Asya, İran'ın 'arkası' olarak nitelendirilebilir. Rejimin dışa karşı savaşımı Basra Körfezi bölgesinde yoğunlaştığından, yüzünü batıya çeviren İran, arkasında (diğer bir deyişle, SSCB ve Afganistan sınırlarında) güvenlik endişesi taşımak istememiştir. Dolayısıyla, özellikle 1988'den sonra SSCB'nin varlığını, arkasının güvenli olması biçiminde yorumlayan İran için SSCB'nin dağılması belirsiz bir ortam ve güvenlik endişeleri doğurmuştur. İran'ın istikrar arayışıyla tezat biçimde, 1990-1991 Körfez Savaşı Basra'da yeni güvenlik sorunları ortaya çıkarırken; 1991'de SSCB'nin dağılmasının yarattığı belirsizliğe, Nisan 1992'de Afganistan'da Necibullah rejiminin devrilmesiyle başlayan iç savaş eklenerek doğuda da İran'ın güvenlik endişelerini artırmıştır.⁸

İran, statükoculuğa dönüşen politikalarına rağmen, kuzeyinde oluşan güvenlik sorununu aşamamıştır. Güvenlik sorununun bir nedeni ileride ele alınacak etnik-dinsel kökenli çatışmalar olsa da (aslında İran, Azerbaycan'dan kaynaklanan etnik ve Afganistan'dan kaynaklanan dinsel nitelikli tehditler dışında bölge devletlerinden ciddi bir tehdit algılamamıştır), İran açısından asıl tehdit bölge dışı güçlerin (esas olarak ABD ve ikincil düzeyde Türkiye) bölgeye yerleşme çabalarından kaynaklanmıştır. Arkasında özellikle ABD'yi görmek istemeyen fakat bunu engelleyecek kapasiteye sahip olmayan İran, bu nedenle artık 'stratejik ortağı' haline gelen Rusya'nın yeni devletlerde başat olmasını tercih etmiştir.

İran'ın Bölgeyle İlişkilerinin Potansiyeli

İran'ın bölgeye yaklaşımını belirleyen unsurların siyasi nitelikli olmasına karşılık, bölgeyle ilişkilerin getireceği avantajlar ve yaratacağı sorunlar ekonomik niteliklidir. Sözkonusu avantajlar (potansiyeller) üç ayrı başlık altında toplanabilir.

⁷ Bülent Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", *Avrasya Dosyası*, Cilt V, No 3, Sonbahar 1999, s. 238.

⁸ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 134.

İlk olarak, hem Kafkasya (Ermenistan ve Azerbaycan) hem daha yoğun biçimde Orta Asya devletleri kıta içine sıkışıp kalmış olmalarını aşmaları gereken öncelikli sorun olarak görmektedirler. Pratikte iki ana çıkış noktaları vardır: Rusya ve İran. Rusya'nın bu yolu zora koşmasının yanında, bu devletler de bağımsızlıklarını sağlamlaştırmak için mümkün olduğunca Rusya'dan durmaya gayret etmektedirler. Bu durumda İran doğal nedenlerle öne çıkmaktadır. Fakat, bugüne kadarki gelişmelere bakıldığında bu devletlerin siyasi nedenlerle İran'dan da uzak kaldıkları görülmüştür, fakat bu tutum ekonomik anlamda rasyonel olmaktan uzaktır. Bu çerçevede, İran'ın coğrafi konumunun, temel avantajı olduğu kabul edilmelidir. Diğer yandan, Türkiye'nin de Ermenistan üzerinden bölgenin üçüncü çıkış yolu olabileceği düşünülse de, Karabağ sorunu başta olmak üzere Ankara-Erivan siyasal ilişkilerinin kimi sorunları aşamaması nedeniyle, bu yolun kısa vadede açılması mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin Gürcistan-Azerbaycan ve Hazar üzerinden Orta Asya'yla bağlantı kurması olanak dahilindedir ve İran'ın bölgenin başat transit ülkesi olmasının önündeki asıl rakip bu güzergahtır.

İran'ın bölgenin birincil limanı olması özellikle hidrokarbon nakliyatı konusunda önem kazanmaktadır. Hidrokarbon nakliyatı, bu kaynaklara sahip olmayan Ermenistan ve Kırgızistan gibi bölge ülkelerinin coğrafi bakımdan İran'ın limanlarına ihtiyaç duymasından daha önemli bir nitelik taşımaktadır. Hidrokarbon kaynaklarına sahip olan ülkelerin yöneticileri temelde kısa vadede elde etmeyi umdukları enerji rantı üzerinden politika yapmakta ve ülkelerinin sosyo-politik yapılarını bu çerçevede şekillendirmektedirler. Bu nedenle nakliyat sorununun aşılması için İran dahil her yolun denenmesine açıktırlar. İran da bu ülkelerin beklentilerine cevap vermeye hazırdır.⁹

Bir diğer potansiyel bölge ülkeleriyle İran arasında enerji kaynaklarının değiş-tokuş (*swap*) olanağıdır. İran'ın hidrokarbon üretim alanlarının ülkenin güneyinde yoğunlaşmasına karşılık, başta Tahran, Tebriz ve Meşhed olmak üzere büyük tüketim merkezleri kuzeyindedir. Dolayısıyla, İran'ın kuzey bölgelerinde hidrokarbon arz eksikliği bulunmaktadır. Bu durum İran'a bölge ülkeleriyle değiş-tokuş anlaşmaları yapabilme imkanı sağlamaktadır. Buna göre, İran bu ülkelerden hidrokarbon alarak kuzey illerinde kendisi kullanmakta ve bunun karşılığında güneyde ürettiği hidrokarbondan eş değerde miktarı söz konusu ülkeler adına Basra Körfezi üzerinden satmaktadır. Bu işlem hem Hazar-Basra Körfezi boru hatlarına ihtiyaç göstermediğinden, hem de döviz kullanılmadığından, İran açısından olduğu kadar çıkış ülkesi açısından da ekonomiktir. Değiş-tokuş sayesinde İran'ın önerdiği Hazar-Basra Körfezi hattına boru döşenmesi olasılığı güçlenmektedir. Üstelik şimdiden, Basra Körfezindeki hidrokarbon arzında İran'ın etkinliği artmıştır. Hepsinden önemlisiyse, İran'ın Orta Asya hidro-

⁹ Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

karbonları için tıpkı Türkiye gibi bir pazar olmasıdır. Bu sayede İran hem bölge ülkelerini kendisine bağımlı kılmada bir aşama daha kaydetmiş, hem de olası boru hatları için önerdiği güzergahın şansını artırmıştır.¹⁰

İran'ın bölgeyle ilişkisinde üçüncü avantajı, Bölgesel İşbirliği ve Gelişme Örgütü'nün (RCD) devamı olan Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)'dur. Bu örgüt çerçevesinde en azından ekonomik ilişkilerini kurumsal bir temele oturtabilen İran, gene bu örgüt şemsiyesi altında ABD müdahalesini aşabilmektedir. Apolitik niteliği belirgin olan bu örgüt, İran'la bölge ülkeleri arasında, ideolojik sorunların engellenmesi olmadan, ticari ilişkileri katalize etmektedir. Buna rağmen, ileride de ele alınacağı üzere, ECO'nun işlevi yapısal nedenlerden dolayı sınırlıdır.

İran Dış Politikasını Sınırlandıran Faktörler

Tahran'ın yukarıda açıklanan yaklaşımına ve coğrafi avantajına rağmen İran'ın bölgeyle ilişkileri gelişmemiştir. Aradan geçen on beş yıla rağmen, İran'ın hem siyasi hem de ekonomik ilişkilerinde potansiyelini kullanamadığı görülmektedir. İlişkilerdeki düzeyin düşük olmasının arkasında İran'ın politikalarından çok, bölge ülkelerinin kendilerini İran'dan uzak tutmaları vardır. Yeni devletlerin İran'dan uzak durma nedenleri ortadan kaldırılmadıkça, İran'ın bölgeye yönelik dış politikası hep sınırlı kalacaktır. İşin garip tarafı, sözkonusu nedenlerin büyük kısmı İran dışından kaynaklanmaktadır. Bu nedenlerin incelenmesi, sadece İran'ın bölgeye yönelik politikasının sınırlarını göstermeyecek, aynı zamanda ilişkilerin niteliğini de ortaya koyacaktır. Bu sorunlar sırasıyla; bölge ülkelerindeki mevcut İslamî muhalefetin İran bağlantısı iddiası, İran'ın sorunlu ekonomik yapısı ve teknolojik-mâli yetersizlikleri, Türkiye-İran ve ABD-Rusya rekabetinin yansımaları ile son olarak Hazar'ın statüsünün belirsizliğidir.

Yeni Bağımsız Devletlerin İslamî Muhalefet Sorunu ve İran Bağlantısı İddiası

Bölge liderlerinin, ülkelerindeki İslamî muhalefetin iktidarlarına yönelik en büyük tehdit olduğuna dair inançları neredeyse bir 'paranoya' halindedir. Bu paranoya, bölge devletlerinin dış politikalarını belirleyen temel faktörlerden biridir ve İran'la aralarında mesafe bırakmalarının da görünen nedenidir. Siyasal İslam'dan bu derece korkulmasının ardındaki temel etken bölgedeki rejimlerin kökeni ve niteliğidir. Aşağıda açıklanacağı üzere, bölgedeki siyasal İslam sorununu iç dinamikler üretmiştir ve iddiaların veya kuşku- ların aksine bir dış dinamik varsa, bu İran değildir. Fakat, buna rağmen İ-

¹⁰ Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 95.

iran'ın bölgeyle ilişkilerini zedeleyen temel unsur olan siyasal İslam konusunu incelememiz en azından İran'ın dış politikasını yürütmek zorunda kaldığı çerçeveyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Çarlık döneminde bölgedeki medreselerin yeraltına inmek zorunda bırakılması ve İslam dünyasından yalıtılmaları, Hanefi ekolünde çalışmalar yapan İslamî elitin halk üzerindeki etkinliğinin azalmasına neden olmuştu. Oysa, Hanefi ekol mevcut otoriteye isyan konusunda radikal olmayan görüşlere sahipti. Benzer uygulamalar SSCB döneminde güçlenerek devam etmiş ve sonuçta halk arasında bir kısmı daha 1970'lerde siyasallaşan Sufî inançlar yaygınlaşmıştır. Öte yandan, SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesinin ardından başlayan mücahit direnişine Pakistan'ın sağladığı destek, SSCB'de siyasal İslamın etkinliğinin artmasında bir dönüm noktası olmuştur. Afganistan sınırına yakın Pakistan topraklarında kurulan kamplarda eğitim alan mücahitlere çeşitli yollardan yüzlerce Sovyet Müslümanı da katılmıştı. Genelde Suudi Arabistan sermayesiyle finanse edilen ve ABD-Pakistan gizli servislerince organize edilen bu kamplar bir yandan askerî eğitim verilen mekanlarken, diğer yandan da siyasal İslamî ideolojilerin öğretildiği okullar olmuştur. Dikkat edilmesi gereken nokta, hem Sufî öğretiye, hem de Pakistan'daki kamplarda verilen köktenci Sünni öğretiye Tahran'ın destek vermesi bir yana, Şii doktrininin bu anlayışlara karşı olduğudur. 1980'lerde İran'ın SSCB'li Müslümanlara tek etkisi, bir İslam devletinin hayata geçirilebileceğine dair örnek oluşturmaktan ibaret olmuştur. Fakat bu örnek dahi bölgedeki Sünniler için ideal bir model olamamıştır.¹¹

1980'li yıllarda kendi Müslümanları arasındaki dini uyanışın farkında olan Moskova, glasnost anlayışına rağmen, 1988'in başında Hıristiyan ve Yahudilere ibadet özgürlüğü tanırken, aynı hakkı Müslümanlara vermemiştir. Bunun üzerine başta Özbekistan olmak üzere tüm Orta Asya'da kendiliğinden protestolar başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine Moskova'nun geri adım atmasının ise kendine güveni artan İslamî kesimde çeşitli örgütlenmelerin ortaya çıkmasına ve ilk siyasal taleplere neden olmuştur. Bu çerçevede, Özbekistan'da Özbekistan İslamî Hareketi (ÖİH), Kazakistan'da Alaş Partisi (AP), Tacikistan'da İslamî Diriliş Partisi (İDP) gibi çok sayıda örgütlenme SSCB'nin resmen sona erdiği Aralık 1991'den yıllar önce faaliyete başlamıştı.¹² Tüm bu siyasal İslamî hareketlere karşı mücadeleyi pratikte yerel komünist liderler sürdürmüş; aynı liderler bağımsızlık sonrasında yeni iktidarlarında da yer aldıklarında, bağımsızlık sürecinde kendi siyasal aygıtları olan Komünist Partiyeye (KP) rakip olarak gördükleri İslamî örgütleri, kendi

¹¹ Shireen T. Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", *SAIS Review*, Cilt XXI, No 2, Yaz-Sonbahar 2001, s. 68-72.

¹² Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 72-74.

rejimleri için de tehlike olarak görme eğiliminde olmuşlardır. Sonuçta, KP'nin yarattığı siyasal İslam mirasından bağımsız devletler korkar hale gelmiştir.

Olaya bir başka açıdan bakıldığında, SSCB döneminde KP dışında so- syo-politik hiçbir oluşuma izin verilmediğinden, sivil toplumun çok zayıf kaldığı ve SSCB yıkıldığında bu nedenle ideolojik-entelektüel bir boşluğun ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durumda eski KP aygıtı dışında tek sivil örgütlenme olarak Pakistan'daki kamplardan da beslenmiş olan geleneksel İslamî yapılar ortaya çıkmıştır. Öte yandan, laik-demokratik nitelikli gruplar da örgütlenerek, demokrasi taleplerini önce KP'ye, ardından da bu partinin yerini alan iktidarlara karşı savundular.¹³ Buna rağmen, bölgede oluşan poli- tik ve ideolojik boşluğu ne liberal demokrasi, ne de İslam doldurabilirdi. SSCB sonrasında bölge ülkelerinde hâkim olan ve kendilerini milliyetçi olarak niteleyen iktidarlar, KP yapısının üzerine eski komünist yönetici elit tarafın- dan ve eski otoriter sisteme benzer şekilde oluşturulmuştu. İstisnalar dışın- da da bağımsızlıktan bugüne kadar bu yönetimler ve yöneticiler işbaşında kaldılar.¹⁴ Kağıt üzerinde Batı'nın laik-demokratik anayasalarını örnek alan, fakat uygulamada eski otoriter rejimleri devam ettiren sistemler oluşturan Orta Asya ve Kafkasya'daki yönetimleri bugün 'laik otoriter' olarak nitelen- dirmek doğru olacaktır.¹⁵ Üstelik bu liderlerin bağımsızlık sonrası ortaya çıkan grupların demokrasi taleplerini zorla bastırmaları, daha SSCB döne- minde gizli örgütlenme tecrübesi kazanmış olan İslamî yapılara avantaj sağ- lamış, bu oluşumları tüm muhalif söylemin ifade edilebildiği yegane yapılar olarak öne çıkarmıştır.

Siyasal İslam açısından önemli olan nokta, bağımsızlık süreci liderle- rinin başarısız olmalarıdır: Yaşam standardı düşmüş, eğitim ve sağlık sis- temleri kötüleşmiş, gelir dağılımı bozulmuştur. Orta Asya İslamcılığının kalesi olan Fergana Vadisinde işsizliğin %80'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Özbekistan genelinde bu oran %60'dır. Tacikistan'da halkın yarısından çoğu fakirlik sınırının altındadır. Bu durumu değiştirmeye aday muhalif ideoloji- ler ve örgütler içinde halk nezdinde en cazip olanı, Orta Asya'da fiilen tek örgütlü alternatif olarak beliren İslam ve İslamcılardır.¹⁶

Liderlerin tek başarılı oldukları nokta, demokrasi ve insan hakları kı- sıtlamaları bahasına siyasal istikrarı sağlamış olmalarıdır.¹⁷ Özellikle bağım-

¹³ Ibid.

¹⁴ Mustafa Aydın, "Identities in Formation; Nationality, Religion, and Transnational Ideas in Former Soviet Central Asia", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No 26, 1996, s. 66.

¹⁵ Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 65.

¹⁶ Ibid., s. 78.

¹⁷ Devendra Kaushik, "Orta Asya Cumhuriyetleri: 10 Yıllık Bağımsızlık Döneminin Bilançosu", *Avrasya Etüdleri*, No 20, Yaz 2001, s. 17.

sızlığın ilk yıllarında Batı'da bölgenin 'Balkanlaşacağına' dair beklentiler oluşmuştu. Çünkü Rus Çarlığının işgalinden önce bölge halkı kendini din veya etnik kimlikten daha çok bağlı olduğu aşirete göre tanımlarken, SSCB döneminde etnik yapıya atıf yapan isimlere sahip cumhuriyetlerle oluşturulan (ama etnik sınırlarla çakışmayan) sınırlar, halkın kimliğini ve sadakatini aşiretten devlete yöneltmeye başlamış, bu da bağımsızlık sonrasında etnik çatışma olasılığını miras bırakmıştı.¹⁸ Fakat yeni/eski liderlerin oluşturdukları baskıcı yapı bu tehlikeyi (şimdilik) Orta Asya'dan uzak tutmuştur. Balkanlaşma tehlikesi karşısındaki bu görünür başarıya rağmen, ömür boyu iktidarda kalmayı hedefledikleri açık olan liderlerin halklarına vaat ettikleri refah dönemi bir türlü gelmemektedir. Bu durum, diğer bir deyişle ekonomik sıkıntılar ve anti-demokratik baskılar, siyasal İslam'ın yeşermesi için gereken ortamı hiçbir dış etkene ihtiyaç duymayacak biçimde sağlamaktadır.

Aslında İslamî muhalefet ve özelde de silahlı İslamcılar bölge ülkelerinde, özellikle de Özbekistan ve Kazakistan gibi büyük ülkelerde ve Kafkasya'da rejimlere ciddi tehdit oluşturabilecek kapasiteden yoksundurlar. Ayrıca bir hükümet kurarak onu yaşatabilme konusunda da yetersiz görünmektedirler. Bunun tek istisnası olan Tacikistan'da ise İslamcılar 1997'ye kadar devam eden iç savaş sonunda laik hükümetle bir anlaşma yaparak iktidarda yer edinmeyi başardılar. İktidarların ülkelerindeki İslamî muhalefete yönelik baskı politikası ise amaçlarının tam tersine hem bu kitleleri daha radikalleştirmekte, hem de yeni sempatizanlar yaratmaktadır. Buna en iyi örnek, baskıcı politikaların dozu görece daha yoğun olan Özbekistan'dır. Üstelik, Taşkent'in baskısı nedeniyle radikalleşen İslamcı Özbekler (başta Tacikistan ve Kırgızistan olmak üzere) komşu ülkelere kaçarak buralarda sempatizan-lojistik bulmakta ve bu ülkelerin İslamcılarını da radikalleştirmektedir. Dolayısıyla, Özbekistan hükümetinin uyguladığı baskıcı politikalar nedeniyle, Özbekistan'ın Orta Asya'da İslamî radikalizmin artmasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Ayrıca, yönetimlerin baskıcı politikaları militan veya politik olan-olmayan ayrımı gözetmeksizin, tüm dindarlara yönelmektedir. Örneğin, Özbekistan'daki tüm tutukluların %10'u siyasal İslamcılık nedeniyle hapistedir. Bu da siyasal İslam'la ilgisi olmayan fakat dindar olanların zamanla siyasal İslamâ yönelmelerine yol açmaktadır.¹⁹

Bunlara ilaveten, bölge liderliklerinin tüm başarısızlıklarına rağmen iktidarda kalabilmeleri ve anti-demokratik uygulamalarını devam ettirebilmeleri için 'radikal İslam' tehdidi iyi bir bahane oluşturmaktadır. Orta Asya'nın otoriter rejimleri özellikle 11 Eylül'den sonra 'İslamî radikalizmle ve

¹⁸ Aydın, "Identities in Formation", s. 67.

¹⁹ Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 66-67 ve 85.

terörizmle mücadele' söylemini sıklıkla kullanarak ABD'nin de desteğini sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu ise bölge ülkelerini İran açısından sorunlu hale getirmektedir.

Şii İran'ın eski SSCB topraklarına yönelik planlı bir rejim ihracı girişiminde bulunmadığı ve bunun için gerekli ve yeterli araçlara sahip olmadığı açıktır. Buna rağmen bölge devletleri siyasal İslam'ın ardında İran'ın olabileceğine dair kuşku taşımaya devam etmektedirler. ABD yönetimi de bu kuşku teşvik etmektedir. Sonuçta, İran ile bölge ülkeleri arasındaki temel sorun olan siyasal İslam, gerçekte ABD-İran çatışmasının bir yansımasıdır ve çözümü İran'ın bölge devletleriyle ilişkilerinin dışında aramak gerekmektedir.

Bu durumu kanıtlayan olaylardan biri Taliban'ın yükselişidir. 1996 sonrasında Afganistan'da Taliban rejiminin kurulmasının ardından, İslamî radikalizm konusunda endişeleri artan bölge ülkeleri, rejimlerine ve devletlerine yönelik en önemli tehdit olarak İslamî radikalizmi gördüklerini beyan etmişlerdi. Bölgedeki İslamcı muhalefetin güçlenmesinden endişe eden Rusya da, bu tehdide karşı otuz bin kişilik bir gücü Afganistan-Tacikistan sınırına sevk etmişti. Benzer endişeleri paylaşan Şangay İşbirliği Örgütü'nün (Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan) kurulmasındaki temel dürtülerin başında da İslamî radikalizm geliyordu. Taliban-siyasal İslam bağlantısı bu kadar açıkça kabullenilmişken ve Taliban rejimine ideolojik-stratejik açıdan İran'ın tümüyle karşı olduğu da biliniyorken, bölge devletleri İran'ın ülkelerindeki İslamî muhalefete destek vermesinden kuşulanmaya (veya kuşulanıyor gibi yapmaya) devam etmişlerdir.²⁰

Bunca anti-İslamî söyleme rağmen, SSCB döneminden gelen yönetici elitin bağımsızlık sonrasında da iktidara sahip olması ve otoriter yapıyı devam ettirmesi, yeni siyasi liderlerin ve fikirlerin ortaya çıkmasını engellemektedir. Başkanlık seçimleri de yeterli bir muhalif liderliğin olamadığını kanıtlamaktadır. Bunun sonucunda, yeni kuşak liderlerin selefleri kadar etkili bir liderlik oluşturamayacakları ve bu nedenle de eskilerinin (ölüm nedeniyle) bırakmak zorunda kalacağı iktidarı devralırken, İslam'a daha hoşgörülü yaklaşacakları düşünülebilir.²¹ Bu ise Orta Asya devletlerinin uzun vadede İran'a bakışını yumuşatan bir unsura dönüşebilir.

İran'ın Ekonomik Örgütlenmesi ve Teknolojik-Mâli Yetersizlikleri

Bölge ülkelerinin temel dış politikası, sermaye ve teknoloji vaat eden Batı'yla yakınlaşmaktır. Batı kapitalizmini ulaşılması gereken ekonomik örgütlenme modeli olarak gören bu ülkeler için İran'ın ekonomik örgütlenme modeli

²⁰ Ibid.

²¹ Kaushik, "Orta Asya Cumhuriyetleri", s. 17.

geride bırakmak istedikleri SSCB'yi anımsatmaktadır. İran'da Şah'ı destekleyen büyük burjuvazinin 1979'da tasfiye edilerek, önemli sanayi ve ticaret kuruluşlarının hemen tamamının kamusallaştırılması ve finans sektöründe devletin mutlak tekel kurması, İran'ın ekonomik yapısını belirlemiştir. 'Devlet kapitalizmi' olarak adlandırılabilir bu yapıda devlet, ekonomik hayatın tüm alanlarında asıl karar alıcı konumundadır. Toplumun hemen her kesimi bir şekilde devlet tarafından desteklenmektedir. Devrimin itici gücü olan "Çarşı" (esnaf-tüccar) devrimden sonra gelişme göstermiş ve devlet sermayesinin ardından ülkedeki ikinci büyük ekonomik güç haline gelmişse de, Çarşı da devletin koruyuculuğuna muhtaçtır. Ekonomideki 'devlet baba' motifinin bu derece baskın olması, devrimi gerçekleştiren toplumsal tabakaların 1979 öncesinde düştükleri ekonomik zorluğa bir tepkidir. Petrol dış satımından elde edilen gelirin sınıflara dağıtımını üstlenen devletin gelirlerinde vergilerin oranı, modern bir devlet bütçesinde olması gereken oranın çok altındadır. Bu haliyle İran bir rantiyer devlet görünümündedir. Şüphesiz, büyük burjuvası olmayan İran ile benzer ekonomik örgütlenmeye gitmek, İran'la ekonomik ve politik ilişkiler kurmak için zorunlu değildir ama anlatılan bu yapı bölgede itici etki yaratmaktadır.

Diğer yandan İran'ın aşamadığı asıl sorun, ABD'nin yarattığı güçlükler nedeniyle uluslararası sermaye kuruluşlarına ve nitelikli teknolojiye ulaşamamasıdır. ABD Kongresinin Temmuz 1995'te kabul ettiği D'amato Yasası olarak bilinen Libya-İran Yaptırımları Yasası, İran'a yirmi milyon doların üzerinde hidrokarbon yatırımlarında bulunulmasını yasaklamaktadır. Bu yasa, ABD yönetiminin İran'ın bölgeyle kurması olası hidrokarbon nakliyatı temelli ekonomik ilişkileri engellemek için giriştiği geniş kapsamlı çabaların somut bir örneğidir. Dolayısıyla, siyasal İslam konusunda olduğu gibi, bu konuda da esas belirleyici olan unsur ABD-İran ilişkileridir.²²

Türkiye-İran ve ABD-Rusya Rekabeti

Bağımsızlığın ilk yıllarında bölgede Ankara ile Tahran'ın nüfuz alanı kurmak için rekabet halinde olduklarına ilişkin genel bir kanı vardı. Batı bakışlı bu kanı, Türkiye'nin laik-demokratik Müslüman bir ülke modelini sunduğu, buna karşılık İran'ın on yıldır Orta Doğu'da gerçekleştirmeye çalıştığı Batı karşıtlığıyla korku uyandıran rejiminin ihracının peşinde olduğu inancına dayanıyordu.²³ Yeni "Büyük Oyunu" İran ve Türkiye'nin başlattıklarına dair görüşlerin, iki ülkenin yeterli kaynak ve araçlara sahip olamaması nedeniyle, gerçekçi olmadığı kısa sürede anlaşıldı.²⁴ Fakat bunun yerine aktörleri ABD ile Rusya olan farklı bir büyük oyun gündeme geldi. Bu oyunda, Tür-

²² *Iran and Libya Sanctions Act of 1996, PL 104-073*; <http://www.usiahq.usis.usemb.se>.

²³ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 133.

²⁴ Kaushik, "Orta Asya Cumhuriyetleri", s. 5.

kiye ABD'nin şemsiyesi altında yer alırken, İran Rusya'yla işbirliği içinde bölgede kendine yer edinmeye çalıştı. Dolayısıyla, Rusya'yla kurulan stratejik işbirliği İran'ın bölgeye yönelik politikasında önemli bir unsur haline geldi.²⁵

SSCB-İran ilişkileri, Rusya-İran ilişkilerine olumlu bir miras bırakmıştı. İkili ilişkilerde SSCB dönemindeki olumlu hava, birliğin dağılmasının hemen ertesinde Rus Dışişleri Bakanı Andrei Kozirev'in İran'dan Orta Asya ve Rusya'ya yönelik İslamî radikalizm kışkırtması olduğu kanısına sahip olması nedeniyle durgunlaşmış, fakat Kozirev'in kısa süre sonra görevden alınmasıyla 1994'ün başında eskisinden de olumlu bir nitelik kazanmıştı. Bu tarih, Moskova ile Tahran'ın Orta Asya ve Kafkasya politikalarının eşgüdümlü hale gelmesinin de miladıdır. Buna rağmen bölgedeki İran-Rusya işbirliği, Rusya lehine eşitsiz bir görünüm göstermektedir. İran'ın ABD ve bazı konularda da AB ile yaşadığı sorunlar nedeniyle Rusya'yla olan ilişkisine ihtiyacı, Rusya'nun bu ilişkiye olan ihtiyacında daha fazladır. Bu nedenle, bölgede İran'ın etkinliğini Moskova denetlemekte ve hatta sınırlamaktadır. Durumun farkında olan Tahran ise oyunun kurallarını Moskova'nın belirlemesini kabullenmekte,²⁶ bölge ülkelerinin dünyayla ilişkilerinin (özellikle Türkiye'nin bölgedeki etkisinin) sınırlandırılması ve bu ülkelerin genelde kontrol altında tutulması konusunda Rusya'yla benzer politikalar izlemektedir. Söz konusu ortak kontrol politikaları Azerbaycan ve Taliban yönetimindeki Afganistan özelinde daha da belirgindi.²⁷ 11 Eylül'den önce Rusya, Orta Asya rejimlerini 'siyasal İslam tehdidi'yle korkutarak, kendisinin egemen olduğu güvenlik sistemine bu ülkeleri eklemeyi hedefleyen bir politika izlemekteydi. Bu çerçevede İslamî radikalizm tehdidi bölge ülkelerinin Rusya'nun hamiliğine karşı çıkmamalarını sağlayan en önemli araç haline gelmişti.²⁸

Öte yandan, ABD'nin bölgede İran'ın etkinliği sınırlamak için özel çaba harcadığı aşıkardır. O kadar ki, Ocak 1992'de ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ın Orta Asya ziyareti sırasında ilk ağızdan yeni rejimlere İran'la ilişkilerini geliştirmemeleri yolunda uyarıda bulunulmuştu.²⁹ Rusya ve İran'ın bölgesel nüfuzuna karşı çıkan bölge ülkelerinin önderi Özbekistan'dır. Moskova-Tahran ikilisinin bölgedeki nüfuzunu kırmak isteyen ABD ise özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra Özbekistan'ı bölgedeki ortağı haline getirmiş ve İslamcı gruplara karşı operasyonlarda insan hakları ihlalleri konusunda Taşkent'in elini serbest bırakmıştır. Diğer yandan, Özbekistan'ın bölgesel

²⁵ Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

²⁶ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 135, 142.

²⁷ Robert O. Freedman, "Russia and Iran: A Tactical Alliance", *SAIS Review*, Cilt XVII, No 2, Yaz-Sonbahar 1997, s. 93-94.

²⁸ Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 83.

²⁹ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 134.

lider ülke olma hedefi diğer bölge ülkelerini endişelendirmekte ve Rusya-İran çizgisine yaklaştırmaktadır.³⁰

Diğer yandan, Taliban'ın oluşturulması bir Pakistan projesi olsa da, ABD'nin İran'ın Orta Asya'daki etkinliğini sınırlandırma isteği sayesinde bu proje hayata geçirilebilmişti.³¹ Bu çerçevede, ABD'nin 1998 öncesinde Taliban'a desteğinin temel amacı İran'ı sınırlayabilmekken,³² Taliban rejiminin 11 Eylül'den sonra ABD liderliğindeki bir operasyonla ortadan kaldırılması da aslında İran'ı rahatlatmıştır. Fakat, operasyon aynı zamanda bölgede ABD etkinliğini artırdığı ve doğrudan varlığına olanak sağladığı için, Taliban'ın devreden çıkartılması İran'ın güvenlik endişelerinde belirgin bir azalma sağlamamıştır.³³

Hazar'ın Statüsü Sorununda İran'ın Tutumu

İran'ın ABD'yle olumsuz ilişkisinin görece en az etkili olduğu sorun Hazar'dır. Hazar konusu aynı zamanda, İran'la bölge devletleri arasındaki tek egemenlik sorunudur ve 1992'den beri en azından İran açısından herhangi bir iyileşme görülmemiştir.

20. yüzyılda Hazar'a ilişkin ilk anlaşma İran ile SSCB arasında 1921'de imzalanmış ve 1940'ta benzer hükümlerle yenilenmişti. Bunlara göre, iki tarafın 10'ar millik balıkçılık bölgeleri bulunduğu kabul edilmiş, fakat bunun dışında herhangi bir sınırlamaya gidilmemişti. Bunun ötesinde, eğer Hazar'ın herhangi bir nitelikte deniz olduğu kabul edilirse, 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesine göre sektörel bölüşüm ilkesi esas alınacaktır. Aksi halde, Hazar bir göl olarak nitelenirse, statünün kıyıdaş devletlerin ortak iradesine göre herhangi bir biçimde belirlenmesi mümkündür ve bu konuda uluslararası hukukun tek katkısı, daha önce benzer durumlarda diğer devletlerin irade uyuşmalarının ortaya çıkardığı örneklerden ibarettir. Bu örnekler bakıldığında, sadece Bolivya ve Peru arasındaki Titticaca Gölünün kıyıdaş devletlere ait olan 12 millik karasuyu dışındaki bölgenin ortak kullanım alanı olarak belirlendiği görülmektedir. Buna karşılık, ABD-Kanada sınırındaki göller başta olmak üzere, çok sayıda örnekte sektörel paylaşım ilkesine göre düzenlemelere gidilmiştir. 1982 Sözleşmesi yarı-kapalı ve kapalı denizleri, iki veya daha çok devletle çevrilen ve bir okyanusa çıkışı olan veya esas olarak devletlerin karasularından ibaret olan bir göl yada körfez olarak tanımlamaktadır. Hazar'a ilişkin deniz-göl tartışmasındaki temel hukuki so-

³⁰ Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 83.

³¹ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 137.

³² Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 83-84.

³³ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 138.

run, Karadeniz ve Baltık ile Hazar arasındaki nehir ve kanallar sayesinde Hazar'ın okyanuslara çıkışı olup olmadığıdır.³⁴

Sorunun başında, ortak kullanımı isteyen Rusya-İran bloğunun karşısında sektörel paylaşımı isteyen Azerbaycan-Kazakistan bloğu ortaya çıkmış; Türkmenistan ise daha çekimser bir tutum takınmıştı. İran ve Rusya 1921 ve 1940 anlaşmalarının, Hazar'ı kıyı devletlerinin ortak rızaları sonucu statüsü belirlenen bir göl olarak açıkça tanımlamasa da bu sonucu verecek bir uygulamaya zemin teşkil ettiğini iddia etmişlerdi. Rusya Ekim 1995'te Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne verdiği Hazar'a ilişkin memorandumunda, Hazar'ın kıyıdaş ülkelerin ortak mülkiyet olduğunu iddia etmiş ve buna dayanarak, tek taraflı tasarruf girişimlerini kınamıştı. Ayrıca İran ve Rusya, Hazar'ın statüsünün belirlenmesi konusuna sadece kıyıdaş devletlerin taraf olduğunu ve varılacak çözümün de sadece bu devletlerin irade uyuşmalarının bir sonucu olacağını vurgulamışlardır. Bunun anlamı, ABD ve Özbekistan gibi devletlerin veya uluslararası petrol şirketlerinin, değişik platformlarda taraf olmaya veya kıyıdaş devletlerden bazıları lehine tavır almaya çalışmalarının hoş karşılanmadığıydı.

Bu arada, Ekim 1994'te Hazar'a ilişkin bölgesel bir işbirliği örgütü kurulması için Rusya'nın önerisini diğer kıyı devletleri de kabul etmişlerdi. Böylece ortaya Hazar İşbirliği Teşkilatı (HİT) çıktı, fakat bazı ekolojik konular dışında tümüyle atıl bir örgüt olarak kaldı. Sektörel bölüşümü savunanlar, bu tür bir örgütün aktif olmasının, ortak kullanım ilkesine destek vereceğinden endişe etmektedirler. İran-Rusya ise sorunun ilk yılında, kıyı devletlere ait 12 millik karasularının dışında kalan alanın ortak kullanıma açılmasını savunmuşlardı. İran'ın bu görüşündeki ısrarına karşılık, Rus politikasında zamanla sapmalar meydana geldi. Kasım 1996'da dönemin dışişleri bakanı olan Primakov 12 millik önerilerini 45 mile çıkardıklarını ve halen işletilmekte olan hidrokarbon yataklarının da ilgili devletin egemenliğinde kalmasını kabul ettiklerini açıkladı.³⁵ Bu açıklamanın ardından, 1998'de Moskova'dan, İran'la birlikte savundukları tez yerine karşı tezi olumlu bulan başka açıklamaların gelmesi, Tahran-Moskova cephesinde ilk ciddi çatlağı oluşturdu.³⁶ Sonuçta, İran-Rusya ortak tezi, Rusya'nın İran'ı yalnız bırakarak, Mayıs 2002'de Kazakistan'la ve bir ay sonra da Azerbaycan'la sektörel bazlı bölüşümü onaylayan anlaşmalar imzalamasıyla büyük yara aldı.³⁷

³⁴ Gülnar Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etüdüleri*, No 13, İlkbahar 1998, s. 82-83.

³⁵ Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", s. 81-90.

³⁶ Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

³⁷ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 142.

Hazar sorunu konusunda İran başından beri izlediği politikayı değiştirmemiştir. Sektörel bölünmeye kararlı biçimde karşı çıkmış ve kurulmuş olan uluslararası konsorsiyumların kendi onayı olmadan faaliyete geçebilmesini mümkün kılmayacak bir statü oluşturmaya çalışmıştır. İran en büyük desteği Rusya'dan almış ama Rusya'nun verdiği destek dönem dönem farklılıklar göstermiştir. Nitekim, Rusya'nın Kazakistan ve Azerbaycan'la imzaladığı anlaşmalar İran'ı tatmin etmekten çok uzaktır. Buna rağmen İran'ın pozisyonunda henüz bir değişiklik görülmemektedir.

İran'ın Hazar konusundaki tutumunu, ekonomik çıkar elde etmenin ötesinde, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın sınırlandırılması politikasının temel dayanaklarından biri olarak değerlendirmek gerekir. İran'ın petrol ve doğalgaz rezervinin çok büyük kısmı Basra Körfezi bölgesindedir ve Hazar'da Anzali bölgesi dışında önemli rezerv yatakları bulunmamaktadır. İran'ın kıyıdaş devletler dışındaki aktörlerin taraf olmaması konusundaki ısrarı, ABD baskısı sonucunda (bazı istisnalar dışında) mevcut ve olası arama-çıkarma-nakletme konsorsiyumlarından dışlanmasından kaynaklanmaktadır.³⁸ Üstelik, kendisinin yer almadığı girişimlerde ABD şirketlerinin başatlığının bölgede ABD'nin siyasi nüfuzunu artırması olasılığı da Tahran'ı rahatsız etmektedir.³⁹

Azerbaycan ve Kazakistan Hazar'ın bir deniz olduğu görüşünden hareketle, sektörel paylaşım ilkesinin esas olduğunu ileri sürmektedirler. Bakü, İran'la imzalanan ve Rus-İran ortak görüşüne tarihsel-hukuksal zemin oluşturan 1921 ve 1940 anlaşmalarına ardıl olmadığını, bu anlaşmaların birlik cumhuriyetlerin onayı olmadan doğrudan Moskova tarafından kabul edildiğini iddia etmektedir. Türkmenistan ise sorunun ilk yıllarında Azeri ve Kazak görüşüne yakın bir tutum almışken, daha sonra ortaya atılan 45 millik Rus teklifini benimsemiştir. Buna rağmen, bu konuda kendini bağlayan herhangi bir belgeye imza koymadığı gibi, 45 millik alanın dışında kalan ve Azerbaycan'ın hak iddia ettiği Azeri ve Çirak yataklarında da hak iddia etmiştir.⁴⁰

Sorunun çözümünde, Rusya tarafından yalnız bırakılan İran'ın taviz vermesi en olası seçenektir. Zaten, İran'ın petrol şirketi de, resmî politikaının aksine, Azerbaycan'la off-shore yatakları konusunda bir anlaşma imzalamıştır ki, bu da zımnen İran'ın, Azeri ve Türkmen yataklarının işletimine katılması karşılığında kendi tezinden vazgeçebileceği anlamında yorumlanabilir. Temmuz 2001'de İran hava ve deniz kuvvetlerinin Azerbaycan ve İran kıyılarından 90'ar mil açıktaki bulunan bir petrol yatağında çalışma yapan BP gemisini zorla uzaklaştırması, İran'ın tutumundaki katılığından ziyade,

³⁸ Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", s. 87.

³⁹ Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

⁴⁰ Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", s. 81 ve 86-88.

sektörel bölüşümde bu alanın kendi payına düştüğünü göstermek istemesindedir.⁴¹ Bu olasılığı kuvvetlendiren bir unsur da, İran'ın sektörel bölüşüme karşı olmasına rağmen böyle bir çözüme gidilirse, tüm kıyıdaş devletlerin 1/5 pay almaları gerektiğine dair talebidir. Oysa, normal sektörel bölüşümde İran'ın payı sadece 1/10 olacaktır.

Bölge Ülkeleriyle İkili İlişkiler

Azerbaycan'la İlişkiler

Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan'a karşı bir denge unsuru olarak Batı'ya yakın bir dış politika izlerken, İran tam tersine sözkonusu iki ülkeyi Batı'ya tercih eder konumdadır. Bu durumda İran ve Azerbaycan'ın rakip kamplarda yer aldığı söylenebilir. Bakü'den görüldüğü şekliyle, bir Moskova-Erivan-Tahran bloğundan ve bu blok içinde Ermenistan-İran bağlantısından bahsederken, Ermenistan'ın da en az Azerbaycan kadar Batı'ya yakın olduğu ve İsrail'le ilişki kurduğu da belirtilmelidir.⁴²

Bu kampaşmaya rağmen, yukarıda değinilen Hazar sorunu dışında iki ülke arasında ciddi bir sorun yaşanmadı. Bunun tek istisnası, Haziran 1992-Haziran 1993 döneminde Bakü'de iktidarı ele geçiren Halk Cephesi ve onun lideri Elçibey'in İranlı Azerilerin yaşadığı illere yönelik yayılcı söylemler kullanması, bunun da İran'da bir güvenlik sorunu olarak algılanmasıydı.⁴³ İkili ilişkiler açısından Haziran 1993 öncesi, sonraki on yıllık dönemden daha hareketli geçmişti. Bu tarihte Aliev'in Bakü'de denetimi sağlaması ilişkilerde halen devam eden düşük düzeyli ama istikrarlı dönemi başlattı.

İlişkilerin ilk dönemi, İran'ın yeni devletlerden tehdit algılamasının tek örneği olduğundan atipiktir. Benzer bir tehdit Taliban tarafından da yöneltilmişse de, hem Afganistan 1979'dan beri İran için bir sorundu, hem de Taliban'dan algılanan tehdit ideolojikti. Bakü ise egemenlik konusunda sorun çıkarmıştı; üstelik Aliev sonrasında benzer bir tehdidin tekrarlanması olasılığı da yüksekti. Bu nedenle ilgili dönemi ve İran'ın tutumunu daha ayrıntılı incelemek gerekir.

SSCB'nin dağılmasının engellenememesi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının tüm dünyaca tanınmasının ardından başka bir seçeneği kalmayan Tahran, Aralık 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdı ve Ocak 1992'de Bakü'de Büyükelçilik açtı. Aynı ay içinde bir İran heyeti Bakü'ye giderek petrol üretimi ve Hazar'ın yeraltı kaynaklarının değerlendirilmesi konula-

⁴¹ Gawdat Bahgat, "Splitting Water: The Geopolitics of Water Resources in the Caspian Sea", *SAIS Review*, Cilt XXII, No 2, Yaz-Sonbahar 2002, s. 273-274.

⁴² Koçaryan'ın İsrail'e yaptığı ziyaret sırasında değindiği gibi, Ermenistan hem İran'la hem de İsrail'le dengeli ilişkilere sahiptir. Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 92-93.

⁴³ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 137-38.

rında teknik temaslarda bulundu. Ardından, Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Muttalibov, İran'ın endişelerini yatıştırmak için ilk resmî ziyaretini Tahran'a yaptı. Bu ziyaret sırasında, Ermenilerin ablukaya aldıkları Nahçıvan'la bağlantının İran toprakları üzerinden kurulması, Nahçıvan'ın serbest ekonomik bölge ilan edilmesi ve iki ülke arasında dış ticaret hacminin gelişmesini engelleyen bürokratik engellerin aşılması konularında anlaşmalar imzalandı. Bu ziyaretin hemen ardından Şubat'ta bu sefer İran İslam Devrimi'nin yıldönümü kutlamalarına katılan Muttalibov, İran'a Azerbaycan'dan hiçbir tehdidin gelmesine izin vermeyeceğini vurguladı. Muttalibov'un heyetindeki bir Azeri bakan "Doğu ve Batı Azerbaycan'ın (İran'daki Azeri illerinin) İran'dan ayrılarak birleşik bir Azerbaycan kurulmasının imkansız olduğunu" söyleyerek, Muttalibov'un misyonunun temel amacını ortaya koymuştu.⁴⁴

Azerbaycan'ın Azeri milliyetçiliğine dayanan resmî ideolojisinde köklü bir değişiklik yapmanın kısa vadede mümkün olmadığını gören İran, uzun vadede İslamî ideolojinin güç kazanmasına ortam hazırlamaya çalışarak, Azerbaycan'ı tanımalarının ardından bu ülkede İslam inancının gelişmesi için çalışmalarda bulunmaya başladı: İran'ın finanse ettiği din öğretimi kampanyaları çerçevesinde din adamları ve kitapları Azerbaycan'a gönderildi; sahibi Azerbaycan vatandaşı olan bazı dergi ve gazetelere maddi katkıda bulunularak, karşılığında genelde İslamî rejimleri ve özelde de İran rejimini öven yazıların çıkması sağlandı.⁴⁵

15 Mart 1992'de Tahran'da İran'ın arabuluculuğuyla Ermeni ve Azeri yetkililer arasında ateşkese yapma için fikir birliğine varıldığına dair bir memorandum imzalandı. 8 Mayıs'ta ise Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin bizzat yer aldığı toplantının sonunda Ermeni ve Azeriler arasında ateşkes anlaşması imzalanarak yürürlüğe girdi. Şubat-Mayıs 1992 dönemini kapsayan İran'ın arabuluculuk girişimi, hem Ermenistan hem de Azerbaycan üzerinde İran'ın istediği siyasal etkinliği kurmasını sağlamış görünüyor ve Tahran'ın memnuniyeti izleniyorken, sadece bir gün sonra 9 Mayıs'ta Ermeniler ateşkese bozarak Şuşa bölgesinde saldırıya geçtiler. Şuşa'yı alan ve bir katliam gerçekleştiren Ermenilerin bu tutumuna İran, "bu işgali kınadığını, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olduğunu ve bölgede sınırların değiştirilmesine kesinlikle karşı olduklarını", açıklayarak karşılık verdi. Buna rağmen Ermeni saldırıları devam etti ve 17 Mayıs'ta Laçın işgal edildi.

Şuşa ve Laçın'ın işgalleri, İran'ın çatışmada daha dengeli bir tutum takınma çabasının başlangıcı olurken,⁴⁶ Azerbaycan'da da Halk Cephesi lideri

⁴⁴ Nazım Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara, ASAM, 2001, s. 114.

⁴⁵ Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 174.

⁴⁶ Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, s. 114-15.

Ebulfeyz Elçibey'i Haziran 1992'de Muttalibov'un yerine taşıyacak süreci başlattı.⁴⁷ Henüz SSCB dağılmadan, 1988'den itibaren Azerbaycan'da "ulusal özgürlük mitingleri" düzenleyen Azerbaycan Halk Cephesi'nin öncelikli hedefi Azerbaycan'ın SSCB içinde daha özerk bir konum kazanması ve ardından da tam bağımsızlığın elde edilmesiydi. Bu aşamada dikkat çeken husus, 1988'de bile mitinglerde "Tebriz, Tebriz" ve "Birleşik Azerbaycan" sloganlarının yer almasıydı. Üstelik bu konuda Halk Cephesi ilk somut girişimini Aralık 1989'da SSCB-İran sınırını oluşturan Aras nehri kıyısında düzenlediği bir gösteriyle gerçekleştirmişti. Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey'in "çok etnikli İran'da Farslar dışında kalanların ulusal haklarının ihlal edilmesinin ve dillerinin okullarda yasak olmasının, bu ülkenin gelecekte dağılmasına neden olacağını" her platformda dile getirmesi, Halk Cephesi'nde "birleşik Azerbaycan" görüşünün sadece tabanda değil, tavan da da paylaşıldığını gösteriyordu. Zaten Elçibey, 1975'te birleşik Azerbaycan'ı savunmanın da dahil olduğu bazı siyasî suçlardan hüküm giymişti. Halk Cephesinin bu tutumu İran'da endişeyle izleniyor ve olası Halk Cephesi iktidarının ikili ilişkilerde bir kriz yaratmasından çekiniliyordu. Üstelik, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden bir gün önce Elçibey'in televizyon konuşmasında "İran'ın parçalanacağı ve birleşik Azerbaycan'ın kurulmasının uzak olmadığına" ilişkin ifadelerinin ardından seçimi kazanması, Azerbaycan'ın bağımsız olmasından zaten endişeli olan İran'ın Bakü'den tehdit algılamasına, İran'ın güvenlik endişelerinde Azerbaycan'ın ilk gündem maddesini haline gelmesine neden oldu.⁴⁸

Bu olumsuz ortamda Elçibey'in Dışişleri Bakanı Gasimov Ağustos 1992'de İran'a giderek, yeni hükümetle İran arasındaki ilk üst düzey teması gerçekleştirdi. Gasimov'un ziyaretinde iyi komşuluk ve işbirliğine ilişkin imzalanan protokollerin yanı sıra, Tebriz ve Nahçıvan'da karşılıklı konsolosluklar açılması da kararlaştırıldı. Tebriz'de Azerbaycan konsoloslughunun açılmasına, üstelik de Elçibey iktidardayken izin vermeyi kabul eden İran'ın bu tutumu bir jest ve iyi niyet girişimi olarak algılanmalıdır. Ayrıca, İran'ın Azerbaycan'a doğalgaz vermesi ve İran topraklarından geçerek Nahçıvan'a ulaşan enerji hatları ve kara ulaşımının geliştirilmesi konularında da uzlaşmaya varıldı. Böylece, Halk Cephesiyle yapıcı ilişkiler kurmak istediğini belli eden İran'ın endişelerini yatıştırmaya çalışan Gasimov'un daha önce benzer çabayı gösteren Muttalibov kadar inandırıcı olabilmesi için 'Elçibey'in de Tahran'a ziyarette bulunması gerektiği' yönünde İranlıların telkinleri ve ardından da İran'ın Bakü Büyükelçisinin defalarca ve ısrarlı davetlerine Elçibey'in verdiği aynı olumsuz cevap, İran'ın şüphelerini daha da artırdı. Bu nedenle, Azerbaycan, Elçibey'in ziyaretinin gerçekleşmemesi-

⁴⁷ Gökhan Çetinsaya, "Rafsanjani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar", İlhan Uzgel ve Mustafa Türkes (der.), *Türkiye'nin Komşuları*, Ankara, İmge, 2002, s. 309-313.

⁴⁸ Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, 114-115.

nin ikili ilişkilerde bir sorun ortaya olamaması, kültürel ve iktisadi alanlarda ulaşılan aşamanın daha da geliştirilmesi için iki ülke arasındaki ulaşım önündeki bürokratik işlemlerin ortadan kaldırılması, televizyon yayınlarının mübadelesi, karşılıklı kültür günleri düzenlenmesi gibi önerileri Tahran'a ilettiğinde olumsuz cevap aldı. Üstelik, Nahçıvan'da İran konsolosluğu açılmasına rağmen, İran Tebriz'de açılması planlanan Azerbaycan konsolosluğunu için verdiği iznin uygulanmasına engel oldu. Bunun üzerine Azerbaycan, "Güney Azerbaycan" Azerilerinin tüm vatandaşlık haklarından Kuzeyde yararlanabileceğini ilan etti.⁴⁹

Elçibey yönetiminin her geçen gün biraz daha dozu artan irredantist politikasına İran sessiz kalarak karşılık verdi. Hatta, İran'da Elçibey yönetimini eleştiren gazete haberlerinde Azerileri ve Azerbaycan'ı kötüleyen ifadelerden kaçınılmasına özen gösterildi. Kelbercer'in Ermeniler tarafından işgal edilmesinin ardından İran, Laçın'ın işgali sonrası yaptığı açıklamanın bir benzerini yaparak hem işgali kınadı, hem de Azerbaycan'ın Karabağ da dahil olmak üzere toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini belirtti. İran'ın ılımlı politikasının esas nedeni, İran Azerilerinin tepkilerinden çekinilmesiydi. Karabağ'daki Müslüman Azerilerin acılarını paylaştıklarını çeşitli yollarla ifade eden İran vatandaşlarının sayısı gün geçtikçe artıyordu. Buna rağmen, İran Elçibey yönetiminin "yıkıcı" politikalarını sınırlayabilmek için iki yol izledi. Birincisi savaşta el altından Ermenistan'a destek vermeyi sürdürmek, fakat retorikte tümüyle Azerbaycan'ın yanında görünmekti. İkinci olarak İran, Rusya'nın Azerbaycan'da organize etmeye çalıştığı Halk Cephesi muhaliflerine destek vermeye başladı. Bir yandan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı Haydar Aliev'le ilişkilerini yoğunlaştırırken, diğer yandan Gence'deki Suret Hüseyinov'a bağlantı kurdu.⁵⁰ Nitekim, önce Hüseyinov Haziran 1993'te Elçibey'i devirdi ve ardından da Aliev Cumhurbaşkanı oldu. Böylece İran'ın öncelikli güvenlik tehdidi algıladığı Halk Cephesi iktidarı sona erdi.

Aliev iktidara geldiğinde Ermeniler Karabağ ve çevresinde gerekli gördükleri tüm yerleri işgal ettiklerinden, kısa süre sonra savaş durgunluğa girdi. Azeri-Ermeni çatışması İran için endişelerini giderme ve bölgede etkin bir rol oynayabilme şansı doğurmuştu. İran'ın çabası, Ermeni-Azeri sıcak savaşını sona erdirmek, ama soruna kalıcı bir siyasi çözüm bulunması çabalarını sabote ederek Azerbaycan'ın siyasi enerjisinin bu alana saplanmasını sağlamaktı. Üstelik İran bu sayede hem Erivan hem de Bakü üzerinde nüfuz sahibi olabilecekti.⁵¹ Fakat, Aliyev'in hem söylemde hem de pratikte, İran'a karşı uygulanan milliyetçi politikaları terk etmesiyle, İran-

⁴⁹ Ibid., s. 116-120.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 173.

Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir döneme girildi ve iktidarın el değiştirmesinin hemen ardından Hamaney'in Bakü'yü ziyaretiyle zirveye çıkan olumlu hava içerisinde İran, Azerbaycan'da Türkiye'nin ağırlığını dengelemeye çalıştı.⁵² Türkiye'nin milliyetçi yaklaşımına karşı, dinsel bir yaklaşım izleyen İran, Azerbaycan'daki camilerin onarılmasına katkıda bulundu; Azeri hacıların Meşhed gibi kutsal yerleri ziyaret etmelerini teşvik etti; Farsça öğretim kampanyası başlattı; ve Azerbaycan'daki Şii ulema hiyerarşisiyle 1996'da kapatılan Şii dinci partinin yeniden canlandırılmasına destek oldu.

İran'ın artık Azerbaycan'dan endişe etmemesinin bir nedeni Aliyev'in statükocu politikasıydı. Ama daha önemli ve köklü iki neden daha vardı. Öncelikle Azerbaycan'ın büyük enerji kaynaklarına rağmen, orta vadede bile ekonomik bakımdan dikkate değer bir atılım yapamayacak olması belirleyici oldu. Çünkü, Azerbaycan'ın Rusya ve İran'a ekonomik bağımlılığı sürdüğü müddetçe İran'ın bu devletten çekinmesine gerek yoktu. Bu nedenle Hazar'ın statüsü konusunda ve Azeri petrolünün Batı'ya nakledilmesinde İran daima çözümü engelleyen bir tutum takındı. İkinci neden, İran ile Azerbaycan arasında büyük bir 'kültür eşiğinin' varlığının fark edilmesi idi. Bu eşik, İran vatandaşı Azerilerin atlamak istemeyeceği kadar yüksekti. İranlı Azerilere göre kuzeyli Azeriler "ahlaksızdı, kültürsüzdü, bayağıydı", ama en önemlisi dinden çok uzaktı. Kültür eşiğini ikame edecek bir 'demokrasi eşiği'nin Azerbaycan lehine İran ile Azerbaycan arasında olması durumunda, İranlı Azerilerin fikirlerini değiştirmeleri olasılığı vardı. Fakat, demokrasi eşiğinde de Azerbaycan'ın İran'ın üstünde yer alması mümkün olmadı. İran, kendine özgü bir biçimde geliştirdiği demokrasi yorumuyla, bu konuda Azerbaycan'a göre daha tatminkar bir yapıdaydı. Sonuçta, Türkçe'nin lehçelerini konuşan İran vatandaşlarının "İranlılık kimliği" daha güçlendi ve İran'ın bütünlüğü konusunda, SSCB sonrasındaki milliyetçilik rüzgarına rağmen, gönüllü birliktelikten yana oldukları anlaşıldı. Bu noktanın anlaşılmasıyla, İran'ın Azerbaycan'a karşı politikası daha da yumuşadı.

Azerbaycan'la ilişkilerin bu şekilde dinsel ve ekonomik temelde dengeye kavuşması, Ermenistan-İran ilişkilerinin bozulması anlamına da gelmiyordu. Tam tersine, hem Bakü hem de Erivan üzerinde ağırlığa sahip olan İran'ın 'eli' daha da güçlendi.

Tacikistan'la İlişkiler

Tacikistan'da çoğunluğu oluşturan Taciklerin anadili olan Tacikçe Farsça'ya çok yakındır. Fakat, Tacikistan'da çoğunluk Sünni'ydi. Dolayısıyla, etnik-

⁵² Kemal Karpat H., "Orta Asya Devletleri, Türkiye ve İran'ın Dış Politikaları", *Yeni Türkiye*, No 16, 1997, s. 2176.

dinsel yapı bakımından Tacikistan ile Azerbaycan tam ters özelliğe sahiptir: Farsî ve Sünnî Tacikistan, Türk ve Şii Azerbaycan. Eğer İran'ın dış politikasında bir ideolojik tutarlılık ararsak, bir tercihle karşılaşmamız gerekirdi: Ya Şii olduğu için sadece Azerbaycan'la yakınlaşması ya da Müslüman oldukları için tüm Orta Asya devletleri ve Azerbaycan'a ilgi göstermesi beklenirdi. Fakat, İran Şii Azerbaycan'la arasına özenle mesafe koydu ve Orta Asya'daki beş Sünnî ülkeden sadece Tacikistan'la yakın ilişki kurdu veya kurabildi.

İran'ın Tacikistan'a karşı izlediği politikanın açıklaması Şiilik ile Fars kültürünün içiçe geçmişliğinde aranmalıdır. Yüzyılların birikimiyle, Şii literatürde Farsça eserlerin ezici ağırlık kazanması ve Şiiliğin İranlaşması sonucunda, Şia için Farsça ve Fars kültürü 'yarı-kutsal' bir nitelik kazanmıştı. Dolayısıyla, İran'ın politikalarıyla ideolojisi arasında doğrudan bir çelişki yoktu. Şiilik güdümlü dış politika ile Fars kültürü güdümlü dış politikayı birbirinden ayırmak kolay değildir. Bununla birlikte, Taciklerin Sünnî olmalarından daha çok, Fars kültür alanı içinde olmalarını İran'ın dikkate almasında, ulema arasında Fars kültürüne sahip olmanın (veya Farsça konuşmanın) kişiyi diğer Müslümanlardan farklı hale getirdiğine ilişkin bir inancın varlığının rol oynadığı açıktır. Fakat, bu tutumu Fars milliyetçiliği olarak nitelemek yerine, "Şiilik içindeki Fars kültürünün öneminin bilincinde olmak" biçiminde açıklamak daha doğru olacaktır. Ulema arasında sözkonusu bilincin ötesinde, Fars milliyetçiliği aranmasına yol açan bir diğer örnek olan İran'ın Azerbaycan politikasına da, Azerbaycan'dan kaynaklanan İran'a yönelik etnik temelli dış politika açısından bakmak ve Azerbaycan'ın politikalarına karşılık bir tür "refleks" olarak algılamak gerekir. Dolayısıyla, İran'ın Tacikistan ve Azerbaycan'a yönelik politikalarda derin ideolojik ayrıklardan bahsetmek zordur.

Tacikistan İç Savaşı dinsel olmaktan çok bölgeselcilik ve etnisite üzerine kurulmuştu. 1992'de Tacikistan bağımsızlığını kazandığında ülkedeki yönetici elit (eskiden de olduğu gibi) Özbek azınlık arasından çıkmıştı. Rusya'nun desteğine sahip olan yeni yönetime karşı kısa sürede hem demokrasi isteyen Tacik milliyetçilerinden, hem de İslamcılardan muhalefet başlamış ve iki grup arasındaki mücadele silahlı çatışmaya dönüşmüştü. İç Savaş başlamadan hemen önce İslamî Diriliş Partisi (İDP) ile laik-milliyetçi Tacikistan Demokratik Partisi (TDP), Birleşik Tacik Muhalefeti (BTM) adı altında ortak bir cephe oluşturmuşlardı. Tacikistan'ın belirsiz bir siyasal yapılanma içine girmesinin kendi güvenliklerine tehdit oluşturacağını düşünen Özbekistan ve Rusya da Tacik İç Savaşı'na doğrudan müdahale etmişlerdi.⁵³ Bu gelişmelere karşılık İran'ın Tacikistan'daki İslamî muhalif güçleri desteklememesi Orta Asya'ya yönelik politikasını ideolojinin yönlendirmediğine önemli bir işarettir. Üstelik İran bu savaş, sonunda bir İslam devleti kurul-

⁵³ Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 75-76.

ma olasılığı olan ideolojik temelli bir kamplaşmanın değil, bölgeselcilik ve aşiretçilik sorunlarının yansıması olarak nitelemiştir. Savaş sırasında Tahran hem laik hem de İslamî muhalefet ile bağlantı kurmuştu, fakat bu bağlantı savaşın gidişatını etkilemek için değil, Rusya'nın da desteğiyle sona erdirmek için kullanılmıştı.⁵⁴

Tacikistan'ın bölgede İran'a yakın duran tek ülke olması, ikili ilişkilerin başından beri olumlu olduğu anlamına gelmemektedir. Tam tersine, Tacikistan 1992-1997 döneminde iç savaşa sürüklendiğinde, İran'ın muhalifleri desteklediği iddiası Duşanbe'yle arasının açılmasına neden olmuştu. Üstelik, Tacik İç Savaşı, İran'ın bölgedeki İslamcılarını desteklediği yolundaki inancı güçlendirmiş ve genelde tüm bölgeyle Tahran'ın ilişkilerini sabote etmişti. Gerçekte İran, bölgeye yönelik dış politikasında Aralık 1992'den itibaren dengeli bir tutum takınmış, hatta Rusya'yla paralel biçimde Duşanbe'yi desteklemişti. Nitekim, savaş İran-Rusya ortak çabasıyla sona erdi ve bir koalisyon hükümeti kuruldu. 1992'de İran Karabağ sorununda arabuluculuğa giriştiğinde, Bakü'nün Tahran'a güvenmemesinin de etkisiyle başarısız olurken; Tacikistan sorununda başta Rusya olmak üzere tüm tarafların olumlu gördüğü arabuluculuğu başarıyla sonuçlandırabildi.⁵⁵ Öte yandan, 1994'de iktidara gelen İmomalı Rahmanov'un baskı politikalarından kaçan İslamcı militan ve mültecilerin küçük bir grubu İran'a yerleşmiş, fakat bunların silahlı mücadeleye devam etmesine izin verilmemişti. İran'ın bu tavrı Duşanbe üzerindeki etkinliğini artırmasını sağladı.⁵⁶

Afganistan'la İlişkiler

Tacikistan'a benzer bir etnik-dinsel yapı sergileyen Afganistan'a yönelik İran dış politikasındaki Şii karakter daha belirgindir. Afganistan'daki Şii Hazaraları diğer etnik gruplara (Fars kültürüne sahip olsalar bile) tercih eden İran, 1979'dan beri mücahitlere yaptığı yardımlarla özellikle Şiiilerin Afganistan'da daha güçlü bir konuma gelmesini sağlamaya çalıştı. İdeolojik bakımdan Tacikistan'da görmek istediğine benzer bir rejimi (Farsî ve İslamî) Afganistan'da kuran Taliban'a karşı cephe alan İran, Şiiileri açıkça Kabil'e karşı desteklemeye devam etti. Şüphesiz İran'ın Taliban rejimine karşı mücadele etmesinde, aşağıda değinilecek olan dinsel faktörlerden çok daha önemli nedenler vardı. En başta gelen nokta, Taliban'ın ABD tarafından desteklenmesiydi. Aslında, İran'ın Afgan muhalif gruplarıyla ilişkisi genelde kopuktu. Sadece 1992 öncesinde değil, bazı istisnai dönemler hariç, 1979-2002 döneminde İran'ın 'Afganistan' adına muhatap alabildiği iki unsur olmuştu: Şii Hazaralar ve Horasan'daki mülteciler. Bu iki unsur dışında ele alınabilecek bir 'İran-Afganistan ilişkileri' yoktur. Diğer yandan, Afganistan

⁵⁴ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 140-141.

⁵⁵ Ibid.; ve Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

⁵⁶ Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 75-76.

üzerinde İran-Pakistan rekabeti belirgin biçimde öne çıkmıştı, fakat bu konu da İran-Afganistan ilişkilerinden ziyade, İran'ın Pakistan, Suudi Arabistan ve ABD'yle ilişkilerinin gelişimiyle ilgiliydi.

Nur Muhammed Taraki liderliğindeki komünistlerin Nisan 1978'de Afganistan'da iktidarı bir darbeyle ele geçirmesi Tahran'da Şah Muhammed Rıza tarafından olumsuz karşılanmıştı. İran'da da olası bir komünist darbeden endişe eden Şah, Afganistan'daki rejim değişikliğinden on ay sonra tahtını bırakmak zorunda kalmış, fakat Tahran'daki yeni rejimin anti-komünizme eski rejimden daha fazla vurgu yapması, Kabil-Tahran ilişkilerindeki olumsuzluğu artırmıştı. Tahran'da rejim değişikliği gerçekleşikten on ay sonra Aralık 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı doğrudan işgal ederek Babrak Karmal liderliğinde yeni bir Afgan yönetimi kurması, olumsuz olan İran-Afganistan ilişkilerini tümüyle koparttı. Dolayısıyla, Kabil'de komünist rejimin sona erdiği 1992'ye kadar İran-Afganistan ilişkilerinden bahsederken, İran'ın Kabil hükümetiyle değil, hükümete muhalif yerel güçlerle olan ilişkisi esas alınmalıdır.

Afganistan'da merkezî otorite, aşiret örgütlenmesinin üzerinde bir örgütlenmeyi tüm ülke düzeyinde hiçbir zaman oluşturmayı başaramamıştı. Ülkede asıl güç odakları olan aşiret konfederasyonları etnik temelde birbirlerinden ayrılmış ve ülkeyi kabaca beş parçaya bölmüşlerdi. Bu çerçevede, Sovyet işgaline karşı ilk direniş Kandahar'da Dürraniler tarafından başlatılmış, ardından kısa sürede tüm ülkede aşiret temelinde örgütlenen 'mücahit' gruplar bu direniş içinde yer almışlardı. Mücahit grupların SSCB'ye karşı her geçen gün daha başarılı bir gerilla savaşı yürütebilmesinin arkasında, Pakistan ve kısmen de İran'dan sağladıkları lojistik destek vardı. Savaş nedeniyle, yaklaşık yirmi milyonluk Afganistan nüfusunun üç milyonu Pakistan'a ve iki milyonu da İran'a sığınmak zorunda kaldı. Mücahit grupların esas insan kaynağı ve eğitim-lojistik üsleri bu mülteci kampları oldu. ABD-Suudi Arabistan kaynaklı desteği Afgan gruplara dağıtan Pakistan, sadece kendi uygun gördüğü gruplara bu pastadan pay vermeyi tercih etmiş, Şii Hazaralar ise Peşaver'de temsil edilmelerine izin verilen gruplardan olmamıştı. Aslında Pakistan'ın Gılzaylar'dan başka bir etnik grubun güçlenmesine izin vermeyen politika izlemesi İran'ın zaman zaman sadece Hazaralar nezdinde değil, Gılzaylar dışındaki tüm etnik gruplarla da temas kurabilmesine olanak sağlamıştı. Bununla birlikte, devam etmekte olan Irak Savaşı nedeniyle ekonomik açıdan zor durumda olan İran'ın sınırlı imkanları, Pakistan'la rekabetinde geride kalmasına neden olmuştu.⁵⁷

İran öncelikle, SSCB işgaline karşı savaştan yerel Hazara aşiretlerini organize etmiş ve silahlandırmıştı. 1982'den itibaren İran'daki medreselerde kısa süreli eğitim verdiği Hazaraları, sözkonusu organizasyon içinde

⁵⁷ Ahmed Raşid, *Taliban*, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Everest ve Mozaik, 2001, s. 26-28.

kilit noktalara getirmeye başladı. İran'ın yeni Şii siyaset teorisi yorumunu benimsemiş olan bu kişiler sayesinde İran, Hazara örgütleri üzerinde doğrudan denetim kurabildi. Bu gelişmenin bir sonraki aşaması aşiret liderlerinin arka plana itilerek, İran'da eğitim alan mücahitlerin örgüt liderliklerini ele geçirmesiydi. Sonuçta, Hazara bölgesi ile İran arasında organik bağlar kuruldu ve Hazaraların diğer Afganlardan yabancılaşması daha önce görülmeyen boyutlara ulaştı.⁵⁸

Diğer gruplardan kendilerini diğer gruplardan yalıtın Hazarlar, Afganistan'da cihat içinde cihat vermelerine rağmen, Sovyet işgaline karşı başarılı bir performans sergileyerek, geniş kurtarılmış bölgeler oluşturabildiler. Bunun bir nedeni, Hazara bölgelerinin dağlık ve yolsuz olmasıysa, diğer nedeni de SSCB'nin İran'la ilişkilerini bozmamak için İran destekli Hazaraların üzerine fazla gitmemesiydi. Nedeni ne olursa olsun, 1989'da SSCB işgali sona erdiğinde ve 1992'de komünist rejim çöktüğünde, Hazaralar kendi bölgelerine egemen ve iyi organize olmuş bir güç olarak Afganistan iç politikasında daha önce benzeri görülmedik biçimde ağırlıklı bir rol oynayabilecek duruma gelmişlerdi. Bunun anlamı, 1992'e geldiğinde İran'ın Afganistan'da işlevsel bir aracının bulunduğuydü.

Hazaralarla İran arasındaki ilişkilere bakıldığında, İran'ın rejim ihracı politikası çerçevesinde Afganistan'ın iç işlerine müdahale ettiği düşünülebilir. Zaten, Irak-İran Savaşının devam ettiği bu dönemde Basra Körfezi ve Batı'nın İran'a bakışının esasını da rejim ihracı girişimleri oluşturmaktaydı. Basra Körfezi bölgesi için İran'ın rejim ihracı girişimleri doğru bir saptama olsa da, Afganistan'da aynı saptamayı yapmak yanlış olur. İran-Hazara ilişkileri, daha çok İran'ın Afganistan'dan gelebilecek bir tehdide karşı hem coğrafi hem de ideolojik bir tampon bölge kurma ihtiyacının doğal bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir. Olası tehdit, Peşaver'de organize edilen cihat amaçlı savaşın niteliğinde gizliydi.

Afganistan'da SSCB işgalinin yarattığı aşiret temelli direniş, Hazara örneğindeki gibi kısa sürede aşiretlerüstü bir örgütlenmeye dönüşmüştü. Direnişin organizasyonunda görülen bu değişim, ideolojisinde de belirgin bir kayma ortaya çıkardı. Aslında, Afgan aşiretlerinin İslam'a yaptıkları vurgu ne kadar dikkat çekici olursa olsun, Pakistan'daki mülteci kamplarında ortaya çıkan (veya çıkarılan) köktendinci İslamî ideolojiye benzememektedir. Fakat, mücahit gruplar aşiretlerüstü nitelik kazandıkça, 'Peşaver modeli' diyebileceğimiz bir İslam yorumunu ideolojileri olarak benimsemeye başladılar. Peşaver modeli, yukarıda bölümde açıklanan İran'ın İslam yorumunun Sünni versiyonuydu. Böylece ilk defa Sünni İslam'da silahlı mücadeleyle köktendinci bir devlet kurma fikri pratiğe döküldü. Bu da İran'ın köktendinciliğe getirdiği yeni tanımın ve bu tanımın model ülkesi olma ö-

⁵⁸ Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

zelliğinin tekeli kırıldı. Sonuçta, İran'ın zaten sınırlı olan Sünni İslamcı örgütlere hitap edebilme yeteneği daha da azaldı. Üstelik, İran'ın Afganistan sınırında yer alan Horasan ve Belucistan illerinde nüfusun çoğunluğu Sünnilerden oluşmaktaydı ve Sünnilerin Tahran'dan yabancılaşması olasılığı İran'ı endişelendirmekteydi.

Bu arada, 1992'de Komünist rejim ortadan kalkınca, ona karşı savaşan grupların birbirleriyle çatışmasını önleyen tek neden olan 'ortak düşman' da kayboldu ve ülkede belirli bölgelerde denetimi ellerinde bulunduran gruplar arasında iç savaş başladı. Kabil'i elinde bulunduran Tacikler ile kuzeydeki Özbekler'in kurduğu ittifaka karşı Pakistan'ın desteklediği Gılzayların Kabil'e saldırıları iç savaşın ilk döneminin ana unsuruydu.⁵⁹ Pakistan (ve Suudi Arabistan-ABD) destekli Hikmetyar liderliğindeki Gılzaylar ile Rusya destekli Rabbani-Mesut liderliğindeki Tacikler arasındaki savaş üç yıl devam etti. Bu mücadelede diğer gruplar dönem dönem müttefik (dolayısıyla taraf) değiştirirken, Hazaralar bazı istisnalar dışında Taciklerin daimi müttefiki oldular. Kabil'de Rabbani iktidarının yer aldığı üç yıllık bu dönemde İran'ın Kabil nezdindeki tüm girişimleri, kurulan koalisyonda Hazaraların biraz daha etkin yer alabilmesi için verilen çabalardan ibaret kaldı.⁶⁰

1994 sonunda Taliban'ın ortaya çıkması ve birkaç yıl içinde (Hazara bölgesi dahil) ülkenin büyük kısmını ele geçirerek, diğer grupları ülke dışına sürmesi veya sindirmesi, Afganistan denklemini tümüyle değiştirdi. Taliban ortaya çıkarken ülke içindeki en büyük desteği Afgan nakliyatçıları-kaçakçılarından görmüştü. Ülkenin çok sayıda bölgeye parçalanmasının sonucunda iki şehir arasında mal taşımak için defalarca haraç vermek zorunda kalan ve buna rağmen güvenlik korkusu yaşayan nakliyeciler, Taliban'ın bir defalık vergi karşılığında sınırsız ve güvenli dolaşım hakkı tanımalarını olumlu bulmuşlardı. Fakat, Taliban'a asıl desteği veren Pakistan'dı. Hatta, Kandahar'da Taliban'ın bir güç olarak ortaya çıkmasını doğrudan Pakistan istihbaratı organize etmişti. Taliban'ın insan kaynağı Pakistan'daki medreseler olduğundan, sadece burada okuyan Afganlar değil, çoğunluğu Peştun olmak üzere Pakistanlılar da Taliban'a katılmışlardı.⁶¹

ABD'nin de Taliban'ı desteklemesinin temel nedeni "Yeni Büyük Oyun" kapsamında Orta Asya hidrokarbon rezervlerinin dünya pazarlarına olası ulaşım yollarından birinin Afganistan olmasıydı. Kazakistan-Türkmenistan-Afganistan-Pakistan güzergahını izlemesi planlanan petrol ve doğalgaz boru hatları nedeniyle başta ABD şirketi Unocal olmak üzere uluslararası şirketler Taliban'ın tüm ülkeyi ele geçirerek istikrarı sağlamasına sıcak bakıyorlardı.

⁵⁹ Raşid, *Taliban*, s. 32, 40.

⁶⁰ Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

⁶¹ Raşid, *Taliban*, s. 30-34 ve 41-45.

Yukarıda değinildiği gibi, aşiret örgütlenmesi esas olmakla birlikte, özellikle Aralık 1979'dan sonra Afganistan'da iktidarın meşruiyetini sağlayan temel unsur İslam'dı.⁶² Zaten SSCB işgaline karşı cihat ilan edilmiş ve tüm gruplar istisnasız biçimde cihat amaçlı savaştıklarını iddia etmişlerdi. Bu nedenle o dönemde 'mücahit' adı verilen savaşılanların İslam'ın temsilcisi olduğu genel kabul görmüştü. Fakat, İran devriminin Ortadoğu'da 'köktendinci' teriminin ifade ettiği kavramı yeniden tanımlaması gibi, Taliban da Afganistan'da İslam'ın temsilcisi olma niteliğini yeniden tanımlamıştır. Taliban'ın yükselişiyle diğer grupların İslamî kökenli meşruiyetleri sorgulanmaya başlandı.⁶³ Şüphesiz bu durum, Ortadoğu'da köktendinciliğin temsilcisi konumundaki İran'ın pozisyonunun da tehdit edilmesi anlamına geliyordu.⁶⁴

Taliban'ın İran'a bakışında mezhep ayrımını daima esas almasının tarihsel nedeni 18. yüzyıla kadar uzanır. Fakat Taliban'ın İran'a karşı hasmane politikalar izlemesi, ideolojik yönelimden çok, İran ve Rusya'yı Afganistan'daki mutlak iktidarının önündeki engeller olarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktaydı. 1994-1997 döneminde Taliban Kandahar'dan başlayarak tüm ülkeyi ele geçirmeye kalktığında karşısında İran ve Rusya destekli ittifaklar bulmuştu. Oysa o tarihe kadar İran, Afganistan gelişmelerinde Hazaralara destek vermek dışında belirli bir grubu karşısına almamıştı. Taliban ise İran'ın Afganistan politikasında önemli bir değişikliğe işaret ediyordu. Dolayısıyla, Taliban'ın İran karşıtlığını, sadece Pakistan-Suudi Arabistan-ABD tarafından yönlendirilmesinde aramamak gerekir. Taliban'ın politikası daha çok bir etki-tepki biçiminde gelişmiş, 1997'de İran'ın Kabil Büyükelçiliğini kapatma kararı aldığıında, bunun nedeni olarak ülkenin kuzeyinde savaştığı güçlerin denetimindeki havaalanlarına hergün onlarca İran nakliye uçağının malzeme getirmesini göstermişti.

Taliban-İran gerginliği, Afganistan iç savaşı üzerinden dolayı olarak devam ederken, dört örnek olayda doğrudan somutlaşmıştır. En önemlisi, Taliban'ın ülkede istikrarı sağlamasının ardından başlattığı uyuşturucu üretme kampanyasına İran'ın gösterdiği tepkidir. Bu uyuşturucunun Batı'da pazarlanmasında iki ana nakliye yolu İran ve Pakistan'dı. Ülkesinde yaklaşık üç milyon bağımlı bulunan İran uyuşturucuyla mücadele konusunda büyük bir uğraş içindeydi ve Afganistan sınırında önlemleri artıran İran kolluk güçleriyle kaçakçılar arasındaki çatışmalar kimi zaman küçük birer muharebe biçimini alıyordu.

İkinci somut olay, Taliban'ın Herat ve Kandahar gibi İran'a yakın önemli kentlerde İranlı Sünniler için bürolar açmış olmasıydı. Bu bürolarda

⁶² Ibid., s. 16.

⁶³ Ibid., s. 46.

⁶⁴ Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

temsil edilen İranlı Türkmen, Beluci, Peştun vb. etnik kökenli Sünniler, Taliban tarafından "Ehl-i Sünnet Vel-Cemaat" adlı bir örgüt kurularak birleştirilmişti. Bu örgüt, temel amacının İran'daki rejimi devirerek, yerine Taliban modeli bir rejim getirmek olduğunu ilan etmişti. İran'ın %85'nin Şii olduğu gözönüne alınırsa bu amacın gerçekleşmesi en azından gerçekçi görülmesine de, bu gelişme İran'ın öteden beri korktuğu ülkedeki Sünnilerin rejime yabancılaşması olgusuna katkıda bulunabileceği endişesini Tahran'da güçlendirmişti.⁶⁵

Üçüncü ve dördüncü olaylar ise içiçe geçmiştir. 1998'de Taliban'a direnen son büyük kent olan Mezar-ı Şerif ele geçirildiğinde, tüm Hazaralar katledildi. Üstelik bu katliamı gizlemek gibi endişesi olmayan Taliban, daha önce Taliban esirlerinin katledilmesinin intikamını aldıklarını gösteren bir tutum da takındı. İç savaş sırasında Hazaralara yönelik çok sayıda katliama tepki gösteren İran, bu sefer Taliban'a savaş ilan etmeyi düşünmüş ve Afganistan sınırında tatbikatlara başlamıştı. 1979'daki SSCB işgalinin ardından Afganistan'ın tekrar işgaline neden olabilecek İran'ın sert tutumunun gerisinde sadece Mezar-ı Şerif katliamı yoktu. İran'ı bu sertliğe iten asıl unsur, Mezar-ı Şerif'teki İran konsolosluğunun ve diplomatlarının da katliamdan paylarını almalarıydı. Taliban, casus oldukları iddiasıyla tüm İranlı diplomatları kurşuna dizmişti.⁶⁶

Taliban'ın Pakistan dışındaki geleneksel dış destekçilerini kimi nedenlerle kaybetmesinin ardından, İran-Rusya ikilisinin 'Kuzey İttifakı' adı verilen Tacik-Özbek-Hazara bloğuna uluslararası destek sağlama çabalarında artış görüldü. ABD-İran diyalogunun gelişmesi de Kuzey İttifakı lehinde sonuçlar doğurdu. Kuzey İttifakının Taliban'a karşı genel bir saldırı yapmak üzere hazırlandığı dönemde, Eylül 2001'de New York'a yapılan saldırının arkasında Taliban'ın yanında savaşan Arap-Afganların olduğunun dünya kamuoyunda genel kabul görmesi, Afganistan'daki dengeleri tümüyle değiştirdi. ABD'nin Taliban'a karşı doğrudan müdahalesi ve ortaya çıkışından daha hızlı biçimde Taliban'ın yok olması, 1994'teki parçalanmış Afganistan'ı yeniden yarattı. ABD başta olmak üzere uluslararası baskı nedeniyle tarihte ilk defa tüm grupları kapsayan bir Afgan hükümetinin kurulmuş olması, parçalanmışlığını ve karmaşa potansiyelini koruyan Afganistan'ın niteliğinin henüz değiştirmemiştir.

İran açısından bu yeni gelişme iki anlam ifade etmektedir: Olumlu yanını, İran'a en büyük tehdidi oluşturan Taliban'ın ideolojisiyle birlikte ortada kaybolmasıdır. Üstelik, Hazaralar da eski bölgelerinin denetimini geri almışlardır. Olumsuz yanı ise, Rusya'yla birlikte Taliban dışındaki tüm grup

⁶⁵ Raşid, *Taliban*, s. 338.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 340-341.

üzerinde nüfuz sahibi olmaya başlayan İran'ın, ABD'nin müdahalesi sonucunda tekrar sadece Hazaralara etki edebilen bir konuma geri dönmesidir. Ayrıca, Afganistan'daki doğrudan ABD varlığı da İran için yeni bir tehdit unsurudur.

Özbekistan ve Türkmenistan'la İlişkiler

Özbekistan Orta Asya'da başat devlet olma çabasında olduğundan, İran'ın Rusya'yla birlikte bölgeyi kendine bağımlı kılma politikalarından rahatsız olmaktadır. Taşkent'in bakışıyla, bölgede Özbeklerle (Türklerle) Tacikler (Farslar) arasında bir mücadele vardır. Bu mücadelede Özbek hükümeti, doğal olarak, Tacik karşıtı bir politika izlemektedir. Bu eğilimde, Özbek İslamcılarının Tacikistan'da üslenme imkanı bulmalarının yarattığı hoşnutsuzluğun da katkısı olmuştur. Tacik aleyhtarı politikanın Afganistan'a uzantısı, Taliban ülkede denetimi eline geçirene kadar, Tacik Şah Mesud'a karşı Özbek Raşit Dostum'un desteklenmesi şeklinde ortaya çıkmıştır.⁶⁷ Taliban ve ardındaki Pakistan, Orta Asya İslamî muhalefetine destek sağlayan esas güç haline geldiğinde, Taliban karşıtlığı temelinde İran ile (tüm Orta Asya devletleri gibi) Özbekistan da aynı safta yer almış, bu durum iki ülke ilişkilerinde belirli bir düzelme sağlamıştı.⁶⁸

Öte yandan, Özbek İslamî muhalefetine İran tarafından desteklenmesine ilişkin kuşku, aradaki güvensizliği kuvvetlendirmektedir. Aslında, Kerimov'un İran karşıtı politikalarına ve Tacikistan İç Savaşının ortaya çıkardığı müsait duruma rağmen İran silahlı Özbek İslamî muhalefetine destek vermemiştir.⁶⁹ 1991'de henüz SSCB resmen sona ermeden, Kerimov gelecekteki liderliği için ortamı hazırlarken, İslamcılarla uzlaşmaya gitmek zorunda kalmış ve onlara kurulacak devletin İslamî esaslara uygun olacağı ya da en azından bu konunun Meclis'te tartışılacağı sözünü vermişti. Buna rağmen bağımsızlığın hemen ardından İslamcılarla bağlarını koparan Kerimov, onların yer altına inmelerine ve ardından da Tacikistan'a kaçmalarına yol açacak bir kampanyaya girişti. Tacikistan'ın istikrarsızlaşmasında bu uygulamanın da katkısı olmuştu. Özbek İslamcılarını Tacikistan'ın ardından İran'a değil, Afganistan'a geçtiler. Kerimov'un meşruiyetini sağlama konusunda İslamî referanslarda bulunmaya (Kuran üzerine yemin ederek göreve başlama, umreye gitme gibi) önem vermesine rağmen, ülkedeki İslamcı temizliği'nin ardından tüm Müslüman kimlikli oluşumlarla iktidar arasındaki ilişkiler olumsuz yönde gelişti.⁷⁰

⁶⁷ Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 79.

⁶⁸ Hunter, "Iran's Pragmatic Regional Policy", s. 140.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Hunter, "Religion, Politics, and Security in Central Asia", s. 76-77.

Türkmenistan komşularına göre askeri yetersizliği, nüfusunun azlığı, pamuk ülkesi olmasına rağmen tekstilde bile hissedilen sanayi eksikliği gibi olgulardan kaynaklanan görece zayıflığını telafi etme arzusunun sonucunda Aralık 1995'de BM Genel Kurulunun aldığı bir kararla tarafsızlık statüsü kazandı. Bununla birlikte, sınırların korunması konusu başta olmak üzere Rusya'yla özel askeri bağlarını da koruyan Türkmenistan, tüm bölge ülkeleri gibi tercihini ABD lehine yapmış olsa da, Rusya-İran ekseninden de uzaklaşmadı.⁷¹

Öte yandan, Türkmenistan-İran sınırının her iki tarafında da Sünni Türkmenlerin yaşamasına rağmen, Türkmenistan'a yönelik İran politikası, Azerbaycan'a yönelik politikadan çok farklı gelişti. Bu durumun temel nedeni, Türkmenistan'ın akraba-devlet rolünden uzak durması olduğu kadar, Orta Asya'da İran'a en muhtaç devlet olmasının Tahran'da yarattığı güvenlidir.⁷²

Sonuç

İran'ın bölgeyle ilişkilerinde, yukarıda ele alınan avantajlar ile sınırlamaların yansımaları sonucu bir tür denge kurulmuştur. Diğer bir deyişle, İran aşamayacağını anladığı sınırlamaları zorlamayarak, bölgeyle siyasal ilişkilerinde görece düşük bir düzeye razı olmuş görünmekte, Buna karşılık, ekonomik ve kültürel alanda gelişmeler kaydetmeye çalışmaktadır. Bu alanlarda bile İran'ın, rejim ihracı suçlamasından çekindiğinden, aktif olduğu söylenemez. Salam taktiğiyle bölgeyle ekonomik-kültürel bağlarını geliştiren İran'ın bu kazanımlarını uzun vadede siyasal alana taşımayı umduğu düşünülebilir. İran'ın uzun vadede iyimser olması için geçerli nedenleri vardır ve en önemli kozu da coğrafi konumudur.

Hazar sorunu gibi bazı istisnalar dışında, 1990'ların ilk yıllarından beri devam eden İran'ın görece pasif tutumunun temel nedeni Rusya'nın bölgede başat olmasıdır. Yukarıda ele alındığı gibi, Rusya-İran stratejik işbirliği sayesinde İran dolaylı yoldan bölgeyi kontrol altında tuttuğunu düşünmektedir. İki ülkenin ortak stratejisi, bölge ülkelerinin Moskova ve Tahran'a (şüphesiz daha çok Moskova'ya) olan bağımlılıklarının korunması biçiminde özetlenebilir. Bu işbirliğinde bir değişiklik olmadıkça İran'ın pozisyonunu değiştirmesi de beklenmemelidir.

Bu tablo, İran'ın statükocu politikasında kaymalar olmayacağı sonucunu doğursa da, bölgede son birkaç yılda önemli bir değişiklik meydana gelmiş ve Rusya'nın başatlığına ABD tarafından ciddi biçimde meydan okunmuştur. ABD'nin Afganistan'a müdahalesi ve bu müdahale için bölge

⁷¹ Aras, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", s. 90-91.

⁷² Roy, "The Iranian Foreign Policy toward Central Asia".

ülkelerine yerleşmesi, İran'ı harekete geçmeye zorlamaktadır. Buna rağmen, sınırlarının bilincinde olan İran'ın belirgin bir politika değişikliğine gittiği dair henüz bir işaret mevcut değildir. Tek belirginleşen konu, Tahran'ın bölgeyle ilişkilerini ABD'ye rağmen geliştirmesinin bundan sonra daha zor olacağıdır. Dolayısıyla, İran ya ABD'yle uzlaşma yolunu arayacak ve bunun sonucunda rejiminin niteliğinden taviz vermeye zorlanacak; ya da ABD'yi bölgeden çıkarmaya yönelik girişimlerde aktif rol alacaktır. Şu anda görülen, İran'ın her iki yolu bir arada denemeye çalıştığıdır.

1979-1991 döneminde İran'ın bölgeyle ilişkilerini engelleyen 'duvar' olan SSCB'nin yıkılmasının hemen ardından, yeni bir duvarı ABD inşa etmeye başlamıştır ve duvar hiç olmadığı kadar yükselmiştir. 1991'de duvarı yıkan İran olmamış, fakat sonuçlarında faydalanmaya ve sakınmaya çalışmıştır. Bugün de İran, 'yeni' duvarın başka etkenlerce yıkılmasını beklemek ve bundan avantaj elde etmeyi ummak zorundadır.